

From Official Identity to Social Margins in Mashhad: The Stateless as the Other

Sahar Tabrizi¹, Golamreza Tabrizikahou^{2✉}

1. PhD Student of Art, Faculty of Art, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. E-mail: sahar.tabrizi@ymail.com
2. Corresponding Author, Assistant professor, Department of Psychology, Faculty of Psychology, University of Tabaran, Mashhad, Iran. E-mail: rtabrizi64@gmail.com

ARTICLE INFO ABSTRACT

Article type:
Research Article

Keywords:
*Lack of Official Identification,
Lived Experience,
Social Suspension,
Statelessness,
Threshold Other*

Introduction: Statelessness and the lack of official identity documentation are not merely administrative or legal issues; rather, they are a multifaceted phenomenon with economic, social, and human implications. Addressing this issue necessitates a comprehensive comprehension, informed policymaking, and targeted support that is designed to mitigate its negative effects and ensure that all individuals affected by this situation have equal opportunities.

Methodology: The objective of the current study was to comprehend the lived experiences of individuals who are stateless and lack identity documents in the city of Mashhad in 2025. The research implemented grounded theory and phenomenological analysis in accordance with Kathy Charmaz's methodology, utilizing a qualitative design. Data were gathered through semi-structured interviews with 16 male and female participants who had lived without official identification for over ten years. Purposive sampling was implemented until theoretical saturation was achieved.

Finding: Statelessness is not merely a legal or administrative condition; it is a pervasive social status that impacts all aspects of personal, familial, and collective life, as indicated by the findings. Themes such as persistent insecurity and fear, deprivation of social rights and services, limitations in fulfilling individual and familial roles, sense of identity loss and social exclusion, and intergenerational reproduction of marginalization were identified through data analysis. Statelessness places individuals in a state of "social suspension" or liminal existence, in which they are neither fully accepted within society nor entirely outside of it. The "threshold other" is proposed as a conceptual framework to elucidate the situation of undocumented individuals, and the findings are interpreted through Hannah Arendt's concept of the "right to have rights" and T. H. Marshall's theory of social citizenship.

Conclusion: This research underscores the necessity of a critical reevaluation of identity, social, and legal policies. It demonstrates that the issue of statelessness is not merely an administrative or legal matter, but rather a multidimensional phenomenon with significant human, social, and economic repercussions.

Cite this article: Tabrizi, S., Tabrizikahou G, From Official Identity to Social Margins in Mashhad: The Stateless as the Other. (2025). *Population Journal*, 31(128), 145-177.

© The Author(s).

Extended Abstract**Introduction**

Statelessness continues to be a significant global crisis that has resulted in the legal invisibility and deprivation of fundamental rights of millions of individuals. The United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) has reported that at least 4.4 million individuals from 95 to 101 countries were officially classified as stateless or of undetermined nationality by the end of 2024. However, experts concur that the actual number is significantly higher due to inadequate data reporting. The Asia-Pacific region is home to over half of the global stateless population. Stateless individuals are frequently denied access to fundamental rights, including birth registration, education, healthcare, formal employment, and social participation. This vulnerability renders them susceptible to poverty, discrimination, and structural exclusion.

Unofficial reports suggest that a significant number of individuals in Iran lack birth certificates, despite the fact that precise statistics are unavailable. The birth certificate, a fundamental instrument of the contemporary state, has been instrumental in the establishment of citizenship and the establishment of a structural distinction between individuals who are legally recognized and those who are excluded from the juridical order from a sociological perspective. The absence of identity documents not only results in the denial of social and economic rights but also places individuals in a liminal condition, as they are neither fully inside nor entirely outside society.

The text contends that identity documents have effectively replaced the human subject within the institutional logic of the modern state, drawing on the theoretical insights of scholars such as Adorno, Arendt, Bauman, and Elias. Recognition, visibility, and audibility in interactions with official institutions are contingent upon the possession of formal documentation, rather than action or speech. As a result, undocumented individuals are confined to a state of “social limbo” that significantly influences their daily routines, personal identities, and ability to engage in social activities.

The study's theoretical framework encompasses four significant sociological perspectives on statelessness: Marshall's theory of social citizenship, Arendt's concept of the “right to have rights,” identity-oriented theories of citizenship, and theories of otherness, particularly the concept of the “liminal other.” These approaches are united in their assertion that citizenship is not a mere legal status, despite their differences. Rather, it functions as a social mechanism that facilitates inclusion and exclusion, marginalization and recognition. Thus, stateless individuals are denied formal rights, as well as symbolic and institutional recognition.

Statelessness is a multidimensional, structural, and intergenerational phenomenon, as evidenced by empirical studies conducted at both national and international levels. The role of discriminatory citizenship laws, ineffective civil registration systems, gender inequality, and the profound psychological and social consequences of legal invisibility have been previously highlighted in prior research. In general, the literature emphasizes the importance of reevaluating citizenship beyond legal formalism, enhancing identity registration systems, reforming national laws, and prioritizing the lived experiences of stateless individuals in sociological research.

Methods and Data

The objective of this investigation was to investigate the lived experiences of undocumented and stateless individuals in the City of Mashhad during the winter of 2025. In order to gain a comprehensive understanding of the challenges, meaning-making processes, and daily lives of participants, a qualitative research design that was based on social phenomenology was implemented. This method underscores the subjective meanings that individuals assign to their social realities and the lived experience, thereby

facilitating a nuanced examination of the intricate socio-cultural conditions that impact marginalized populations.

Undocumented and stateless individuals who resided in Mashhad comprised the study population. Approximately 20,000 of these individuals were residing in the city, according to official estimates. Purposive sampling was implemented due to the subject's sensitivity and the participants' apprehension regarding disclosing their legal status. Criteria such as age over 20, gender, family status, and more than ten years of living without identity documents were used to select participants. After sixteen interviews, data saturation was achieved, at which point no new concepts or significant variations emerged.

Semi-structured interviews were employed to gather data, which provided a structured framework and the necessary flexibility to capture detailed, rich narratives. Charmaz's grounded theory approach was employed to conduct data analysis, which involved the transcription, open coding, organization of codes into initial themes, and refinement of final themes that represented shared patterns of experience.

The Declaration of Helsinki was strictly adhered to in terms of ethical considerations, which included the acquisition of written informed consent, the guarantee of voluntary participation, the preservation of confidentiality, and the conduct of interviews in a culturally sensitive and secure environment. Although the generalizability of the findings is limited by the limited sample size and focus on a specific city, the qualitative design and purposive sampling have provided a deep and credible understanding of the lived realities and everyday challenges encountered by stateless individuals.

Findings

The analysis of data obtained from semi-structured interviews with sixteen undocumented and stateless individuals demonstrated that their lived experiences are defined by patterns that are coherent, shared, and profoundly meaningful, and that these patterns are influenced by social, legal, and psychological contexts. The results suggest that statelessness is not merely an administrative or legal condition; rather, it is a pervasive and permanent experience that significantly impacts all facets of daily life, such as education, employment, access to social services, family relations, mental health, and the sense of identity.

The identification of key concepts, including persistent fear and insecurity, structural deprivation of social rights and services, economic marginalization and labor exploitation, disruption in fulfilling social and familial roles, hidden modes of living, and psychological exhaustion, was the result of the initial coding of participants' narratives. The final themes that reflect dominant patterns of lived experience were extracted by organizing these codes and investigating their interrelationships.

These themes demonstrate that stateless individuals live in a precarious and liminal social state, which is frequently referred to as "social limbo." The absence of identity documents leads to social invisibility, chronic anxiety, and a lack of a clear future horizon. Simultaneously, a central and recurring aspect of the lived experiences of participants is a profound desire for legal recognition, social acceptance, and the possession of an official identity.

Conclusion and Discussion

The results of this study indicate that statelessness and the absence of identity documents are not solely legal or administrative conditions; rather, they are a pervasive social situation that influences all aspects of the psychological, social, and individual lives of participants. The birth certificate serves as a fundamental prerequisite for social existence, visibility, and recognition as a social subject within the institutional logic of the

modern state, in addition to serving as a means of identification. Without it, individuals are confined to a liminal state of social suspension, where they are uncertain about the boundaries of citizenship, rights, and social belonging.

The experience of identity loss and social exclusion, which results in undocumented individuals becoming “officially invisible,” is one of the central themes of the study. This discovery is consistent with Hannah Arendt's concept of the “right to have rights,” which emphasizes that the initial consequence of citizenship deprivation is the loss of the ability to assert rights. Furthermore, the motif of persistent insecurity and fear illustrates the transformation of daily life into a concealed and psychologically taxing existence.

The condition of “non-citizenship” and the intergenerational reproduction of marginalization are further reflected in the structural exclusion from social rights and public services, as well as the impediment to fulfilling familial and social roles. In general, the results bolster the notion of the “liminal other,” emphasizing the necessity of reevaluating sociological theory and social policy to accommodate these boundary forms of social existence.

از هویت رسمی تا حاشیه اجتماعی در شهر مشهد: بی‌شناسنامه‌ها به مثابه دیگری

سحر تبریزی^۱ ID، غلامرضا تبریزی کاهو^۲ ID

۱. دانشجوی دکتری هنر، دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: sahar.tabrizi@modares.ac.ir

۲. نویسنده مسئول. استادیار گروه روانشناسی، دانشکده روانشناسی، دانشگاه تابران، مشهد، ایران. رایانامه: rtabrizi64@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

علمی-پژوهشی

مقدمه: بی‌تابیتی و نداشتن شناسنامه نه تنها مسئله‌ای اداری یا حقوقی، بلکه پدیده‌ای پیچیده با ابعاد انسانی، اجتماعی و اقتصادی محسوب می‌شود. این پدیده نیازمند شناخت دقیق، سیاست‌گذاری آگاهانه و حمایت‌های هدفمند برای کاهش آسیب‌ها و فراهم کردن فرصت‌های برابر برای افراد درگیر با این وضعیت است.

روش پژوهش: پژوهش حاضر با هدف فهم تجربه زیسته افراد بدون شناسنامه و بی‌تابیت، در سال ۱۴۰۴ و در شهر مشهد انجام شد. این تحقیق کیفی با بهره‌گیری از تحلیل پدیدارشناختی به شیوه کتی چارمز طراحی شد. داده‌ها از طریق مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با ۱۶ مشارکت‌کننده زن و مرد، که بیش از ده سال بدون مدارک هویتی زندگی کرده‌اند، جمع‌آوری شد. نمونه‌گیری هدفمند نیز تا رسیدن به اشباع نظری ادامه یافت.

یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد بی‌تابیتی فقط وضعیتی حقوقی یا اداری نیست، بلکه نوعی وضعیت اجتماعی فراگیر است که بر تمام ابعاد زندگی فردی، خانوادگی و جمعی تأثیر می‌گذارد. تحلیل داده‌ها به استخراج تم‌هایی از قبیل احساس بی‌هویتی و طرد اجتماعی، ناامنی و ترس مداوم، محرومیت از حقوق و خدمات اجتماعی، محدودیت در تحقق نقش‌های فردی و خانوادگی و بازتولید میان‌نسلی محرومیت منجر شد. بی‌تابیتی افراد را در وضعیتی از «تعطیل اجتماعی» یا زیست آستانه‌ای قرار می‌دهد؛ جایی که نه کاملاً درون جامعه پذیرفته می‌شوند و نه بیرون از آن هستند. یافته‌ها در پرتو نظریه «حق داشتن حقوق» هانا آرنت و نظریه تابعت اجتماعی مارشال تحلیل شدند. مفهوم «دیگری آستانه‌ای» نیز به‌منزله چارچوب مفهومی برای تبیین وضعیت افراد بدون شناسنامه پیشنهاد می‌شود.

نتیجه‌گیری: این پژوهش بر ضرورت بازاندیشی جدی در سیاست‌های هویتی، اجتماعی و حقوقی تأکید می‌کند و نشان می‌دهد مسئله بی‌تابیتی فقط موضوعی اداری یا حقوقی نیست، بلکه پدیده‌ای چندبعدی با پیامدهای عمیق انسانی، اجتماعی و حتی اقتصادی است.

کلیدواژه‌ها:

بی‌تابیتی،

تجربه زیسته،

تعطیل اجتماعی،

دیگری آستانه‌ای،

نداشتن شناسنامه.

استناد: تبریزی، سحر؛ تبریزی کاهو، غلامرضا؛ از هویت رسمی تا حاشیه اجتماعی در شهر مشهد: بی‌شناسنامه‌ها به مثابه دیگری.

فصلنامه جمعیت، ۳۱ (۱۲۸)، ۱۷۷-۱۴۵.

© نویسندگان.

مقدمه

امروزه شناسنامه به مثابه جایگزین انسان عمل می‌کند و نقش «انسان به منزله موجودی سخنگو» را به حاشیه رانده است. هانا آرنه^۱ در این باره تأکید می‌کند که «افراد بیش از هر چیز در مقام عمل و سخن گفتن هستند که نشان می‌دهد چه کسی هستند و از این طریق، هویت شخصی بی‌همتای خود را به‌طور فعال آشکار می‌سازند و در جهان بشری ظهور می‌یابند» (باومن، ۱۳۹۸: ۱۵۸). حتی هم اکنون، صدور جواز دفن نیز به ارائه شناسنامه منوط است؛ امری که نشان می‌دهد نه تنها زندگی، بلکه مرگ افراد نیز تحت سیطره این سند هویتی قرار دارد. از این منظر می‌توان استدلال کرد که در منطق نهادی دولت و سازمان‌های رسمی، موضوع شناسایی و اعتبار نه خود انسان، بلکه مدارک و اسنادی است که او در اختیار دارد (الیاس، ۱۳۹۲: ۱۴). در این وضعیت، این سند است که به جای انسان سخن می‌گوید، نه فردی که آن را در اختیار دارد.

در این مسیر، فرد بی‌شناسنامه در روندی تدریجی به زیستن در فضایی رانده شده است که پیش‌تر اغلب به بیگانگان، بردگان یا گروه‌های طردشده اجتماعی اختصاص داشته است. چنین فردی در فضایی غیرسیاسی به حیات خود ادامه می‌دهد؛ فضایی که شاخصه اصلی آن گسست از جمع، نداشتن مشارکت و محرومیت از حیات اجتماعی است؛ به بیان دیگر وضعیت این افراد نوعی برزخ اجتماعی به‌شمار می‌آید که زمان و شیوه خروج از آن نامعلوم باقی مانده است (باومن، ۱۳۹۸: ۱۵۸). این شرایط بر تمام ابعاد زیست فرد بی‌شناسنامه تأثیر می‌گذارد؛ از این‌رو، توصیف و تحلیل وضعیت او مستلزم به‌کارگیری مفاهیم و واژگانی متناسب با وضعیت روانی، اجتماعی و حقوقی خاص اوست (آدورنو، ۱۴۰۰: ۹۴)؛ با این حال، در شرایط کنونی و با محوریت یافتن شناسنامه، که گویی به موجودی سخنگو بدل شده است، سخن انسان تا حد زیادی اعتبار پیشین خود را از دست داده است؛ بنابراین هویت فردی و امکان مرئی شدن و به رسمیت شناخته شدن اشخاص، دیگر نه بر پایه کنش و گفتار، بلکه براساس در اختیار داشتن اسناد هویتی تعریف می‌شود. پیش‌شرط دیده شدن و شنیده شدن در مواجهه با نهادها و سازمان‌های دولتی نیز نه بیان فرد، بلکه ارائه شناسنامه و مدارک شناسایی است (آدورنو، ۱۴۰۰: ۹۳). از این منظر، هویت اجتماعی فرد، امکان حضور مؤثر و بهره‌مندی از زیست جمعی به‌طور مستقیم به این سند وابسته می‌شوند.

در حال حاضر بی‌تابیتی^۲ بحرانی جهانی است که میلیون‌ها نفر را در وضعیت قانون‌گریزی

1. Arendt

2. Statelessness

و محرومیت از حقوق اساسی قرار می‌دهد. طبق آمار کمیساریای عالی پناهندگان سازمان ملل^۱ تا پایان سال ۲۰۲۴، دست‌کم حدود ۴,۴ میلیون نفر در ۹۵ تا ۱۰۱ کشور جهان به‌طور رسمی بی‌تابعیت یا با تابعیت نامشخص گزارش شده‌اند، اما به باور کارشناسان، عدد واقعی بسیار بالاتر است چون بسیاری از کشورها آمار دقیق را ارائه نمی‌دهند. بیشتر این افراد در منطقه آسیا و اقیانوسیه زندگی می‌کنند. این منطقه حدود ۲,۵ میلیون نفر بی‌تابعیت را شامل می‌شود؛ یعنی بیش از نیمی از جمعیت گزارش‌شده جهانی. علاوه بر آسیا، بی‌تابعیتی در آفریقا، اروپا، خاورمیانه و سایر مناطق نیز وجود دارد؛ اگرچه داده‌ها در بسیاری کشورها ناقص است. این وضعیت به این معناست که افراد بی‌تابعیت اغلب به حقوق اولیه مثل ثبت تولد، مدارک هویتی، تحصیل، خدمات بهداشتی و اشتغال رسمی دسترسی ندارند و در معرض تبعیض، فقر و محرومیت از حقوق بشر قرار می‌گیرند (کمیساریای عالی پناهندگان سازمان ملل، ۲۰۲۴).

در حال حاضر، حدود ۱ میلیون نفر در کشور زندگی می‌کنند که شناسنامه ندارند. بیش از ۲۲۰ هزار نفر آنان را کودکان تشکیل می‌دهند و بخش عمده‌ای از این جمعیت در استان خراسان رضوی ساکن‌اند؛ با این حال، می‌توان تأکید کرد امکان ارائه آماری دقیق از تعداد افراد بی‌شناسنامه در کشور وجود ندارد و ممکن است شمار واقعی این افراد فراتر از ارقام باشد (سلطانی و همکاران، ۱۴۰۳: ۹۳).

از سوی دیگر، از ۱۵۰ سال گذشته به این سو، صدور و تثبیت سندی به نام شناسنامه از سوی دولت، به مثابه یکی از ابزارهای بنیادین نظم اداری مدرن به شکل‌گیری تمایزی ساختاری در تعریف انسان اجتماعی انجامیده است. در نتیجه این فرایند، دو مقوله متمایز پدید آمده‌اند: انسان دارای شناسنامه، که در چارچوب نظام حقوقی «شهروند» تلقی می‌شود و انسان بدون شناسنامه که از شمول این تعریف بیرون می‌ماند (باومن، ۱۳۹۸: ۱۵۸). شناسنامه، ابزار تحقق این تمایز، نقشی تعیین‌کننده در تقسیم‌بندی افراد جامعه دارد؛ به تعبیر دیگر، جامعه به دو گروه مجزا تقسیم شده است: گروهی که از طریق در اختیار داشتن اسناد هویتی به رسمیت شناخته می‌شوند و گروهی که به دلیل نداشتن این اسناد، به تدریج از دیگران متمایز و در نهایت از حیات جمعی جدا می‌شوند؛ بنابراین، افرادی که پیش از این در کنار سایر اعضای جامعه زیست روزمره عادی داشتند، با نداشتن شناسنامه، به مرور از جایگاه شهروندی فاصله گرفته‌اند (آدورنو، ۱۴۰۰: ۹۳).

اکنون پس از گذشت حدود یک قرن از شکل‌گیری نهاد شناسنامه، نقش این سند در تنظیم

1. United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR)

زندگی اجتماعی افراد کاهش نیافته و به مراتب پررنگ‌تر شده است. نداشتن شناسنامه به معنای محرومیت از حقوق بنیادین همچون تحصیل، دسترسی به خدمات بانکی، اشتغال در بخش دولتی، دریافت یارانه و حتی تأمین نیازهای اولیه‌ای چون خرید نان است؛ چراکه در شرایط کنونی، دسترسی به این خدمات مستلزم داشتن کارت بانکی و به تبع آن شناسنامه و کارت ملی است.

با وجود اهمیت بنیادین داشتن شناسنامه، این پرسش اساسی مطرح می‌شود که چرا تاکنون پژوهش‌های اندکی به بررسی این موضوع اختصاص یافته‌اند و چرا نوعی سکوت پژوهشی میان محققان در برابر این وضعیت مشاهده می‌شود. چرا زیست افرادی که در اینجا به‌عنوان «دیگری» و بدون شناسنامه در نظر گرفته می‌شوند، کمتر مدنظر پژوهشگران قرار گرفته است؛ به بیان دیگر، چرا جامعه‌شناسی ایرانی به‌ندرت به مسائل مربوط به این شکل خاص از زندگی اجتماعی پرداخته است.

هدف مقاله حاضر، پاسخ‌گویی به پرسش‌های فوق است. برای این منظور، با مطالعه و تحلیل رابطه میان جامعه‌شناسی و مفهوم «دیگری»، زمینه‌ای برای فهم علل این غفلت پژوهشی فراهم شده است؛ همچنین جایگاه این سوژه‌های به‌حاشیه رانده‌شده در اندیشه اجتماعی در پیشینه پژوهش بررسی شده است.

پیشینه پژوهش

پیشینه پژوهش حاضر با هدف تبیین چارچوب مفهومی و جایگاه مطالعات پیشین به دو بخش اصلی تنظیم شده است. بخش نخست به پیشینه نظری اختصاص دارد و به بررسی نظریه‌ها، دیدگاه‌ها و رویکردهای موجود مرتبط با مسئله پژوهش می‌پردازد. در بخش دوم، پیشینه تجربی مدنظر قرار گرفته است و پژوهش‌های انجام‌شده در این حوزه، همراه با روش‌شناسی‌ها و یافته‌های اصلی آن‌ها، مرور و تحلیل شده‌اند. این رویکرد امکان شناسایی خلأهای پژوهشی و تبیین ضرورت انجام پژوهش حاضر را فراهم می‌کند.

الف) پیشینه نظری

سجل احوال (شناسنامه) یکی از نهادهای بنیادین دولت مدرن در ایران است که فراتر از فقط ابزاری اداری یا حقوقی، نقشی تعیین‌کننده در سامان‌دهی هویت اجتماعی و جایگاه افراد در ساختار جامعه دارد. این سند هویتی در عمل به سازوکاری برای تمایزبخشی میان اشکال مختلف زیست اجتماعی تبدیل شده و از خلال آن مرزهایی میان زندگی‌های به‌رسمیت شناخته‌شده و

زندگی‌های حاشیه‌ای شکل گرفته است. از همین منظر، شناسنامه نه‌تنها نشانه‌ای از ثبت هویت فردی، بلکه بخشی از فرایندهای قدرت، نظم اجتماعی و تعریف «عضویت» در جامعه محسوب می‌شود؛ موضوعی که پرداختن نظری به آن می‌تواند درک عمیق‌تری از نسبت میان هویت، دولت و اشکال متفاوت تجربه زیست اجتماعی فراهم کند (سپاهی، ۱۳۹۶: ۲۲۹).

این تمایز و ارزش‌گذاری دوگانه، نه براساس طرحی ازپیش تعیین‌شده، بلکه در فرایندی تدریجی و بلندمدت شکل گرفت که امروزه می‌توان نتایج اجتماعی آن را به‌روشنی مشاهده کرد. تقسیم‌بندی دولتی میان این دو نوع زندگی و دو گونه انسان فقط به سطح حقوقی محدود نماند، بلکه به تولید الگوها، مناسبات و روابط اجتماعی تازه‌ای انجامید که ساختارهای پیشین زیست جمعی را دگرگون کرد (تبریزی و همکاران، ۱۴۰۳: ۵۰۱).

به تدریج این مرزبندی نهادی، افزون بر تأثیرگذاری بر زندگی روزمره افراد بر حوزه معرفتی نیز اثر گذاشت؛ به‌طوری‌که بازتاب این تمایز را می‌توان در جهت‌گیری‌ها، علایق و دغدغه‌های پژوهشی مشاهده کرد؛ به‌گونه‌ای که توجه پژوهشگران و جامعه‌شناسان نیز، آگاهانه یا ناآگاهانه، متأثر از این تقسیم‌بندی میان زندگی‌های به‌رسمیت شناخته‌شده و زندگی‌های حاشیه‌ای شکل گرفته است. از این منظر، شناسنامه نه‌تنها ابزاری اداری، بلکه سازوکاری مؤثر در تولید مرزهای اجتماعی و معرفتی به‌شمار می‌آید.

پیش از ورود به بحث نسبت میان «جامعه‌شناسی و دیگری» ضروری است نکاتی مقدماتی درباره مفهوم «دیگری» مطرح شود تا امکان پیگیری مباحث با شفافیت بیشتری فراهم آید. پرسش بنیادین این است که وقتی از «دیگری» سخن می‌گوییم، دقیقاً به چه چیزی اشاره می‌کنیم؟ آیا «دیگری» مفهومی تعریف‌پذیر است؟ آدورنو به نقل از نیچه یادآور می‌شود «تنها مفهومی قابلیت تعریف دارد که فاقد تاریخ باشد» (آدورنو، ۱۴۰۰: ۲۹). حال آنکه مفهوم «دیگری» سرشار از ارجاعات تاریخی است و از همین رو، نمی‌توان آن را به تعریفی ثابت و نهایی فروکاست. در این نوشتار، بدون آنکه تعریفی جامع از «دیگری» ارائه شود (زیرا این مفهوم از اساس از پذیرش تعریف نهایی می‌گریزد) تلاش شده است تمایزی مفهومی میان «دیگری» به‌مثابه «صدا» (آن‌گونه که در اندیشه باختین^۱ و برخی متفکران دیگر برجسته است) و «دیگری» صورت‌بندی شود.

پرسش اساسی در اینجا این است که آیا می‌توان فرد بی‌شناسنامه را فقط «دیگری» و در قالب صدایی متفاوت درنظر گرفت و بدین‌وسیله حق مطلب را درباره وضعیت او ادا کرد. هرچند

ممکن است در نگاه نخست چنین به نظر برسد که فرد بی‌شناسنامه را نیز می‌توان همچون نوعی دیگری تلقی کرد، استفاده از همان مفاهیم و واژگانی که در دیدگاه‌های متفکرانی چون باختین (و حتی مید^۱) برای توضیح «دیگری» به کار رفته‌اند، برای توصیف این وضعیت با دشواری‌های جدی مواجه است (تبریزی و همکاران، ۱۴۰۳: ۵۰۳)، اما فرد بی‌شناسنامه موضوع تفکر باختین نبوده است؛ زیرا در اندیشه این فیلسوف «دیگری» از طریق تفاوت صدا و جهان‌بینی از «من» متمایز می‌شود، نه بر مبنای داشتن یا نداشتن اسناد هویتی. «دیگری» در دیدگاه‌های مید و باختین همواره درون جامعه قرار دارد، عضوی از آن است و دست‌کم در سطح زیست روزمره، در موقعیتی مرزی یا آستانه‌ای قرار نمی‌گیرد (باختین، ۱۳۹۱: ۴۹).

درمقابل، فرد بی‌شناسنامه در وضعیتی متفاوت قرار دارد. او نه به‌طور کامل درون جامعه است و نه به‌تمامی بیرون از آن، بلکه در موقعیتی آستانه‌ای ایستاده است. گویی یک پای او درون جامعه و پای دیگرش بیرون قرار دارد. مسئله اصلی او، برخلاف «دیگری» مدنظر باختین، به رسمیت شناخته شدن صدا یا جهان‌بینی‌اش به‌منزله عضوی متفاوت از جامعه نیست، بلکه یافتن امکان ورود به جامعه و دیده شدن به‌مثابه انسان مدنظر قرار دارد (سپاهی، ۱۳۹۶: ۲۲۴). این موقعیت مرزی و آستانه‌ای است که فرد بی‌شناسنامه را از سایر اشکال «دیگری» متمایز می‌کند.

توجه به این تمایز ما را به این نتیجه می‌رساند که بسیاری از مفاهیم و واژگانی که تاکنون برای توصیف وضعیت «دیگری» به کار رفته‌اند، کارایی لازم را در اینجا ندارند؛ زیرا موقعیت فرد بی‌شناسنامه از بنیان متفاوت است؛ درنتیجه برای اندیشیدن درباره این وضعیت و امکان گفت‌وگو با این افراد نیازمند مفاهیم و زبان نظری تازه‌ای هستیم؛ زیرا مفاهیم موجود نه توان توصیف دقیق این وضعیت را دارند و نه امکان برقراری گفت‌وگو با این سوژه را فراهم می‌کنند؛ به بیان دیگر، با واژگان آشنا نمی‌توان از چهره‌ای ناآشنا سخن گفت.

در جامعه امروز ایران، از یک‌سو «دیگری درونی» وجود دارد؛ فردی شناسنامه‌دار با صدا و نگاهی متفاوت که با وجود محدودیت‌ها، از حداقل حقوقی همچون تحصیل، دریافت یارانه و خدمات پایه برخوردار است و از طرف دیگر، «دیگری درونی-بیرونی» قرار دارد؛ فردی که هم درون جامعه است و هم بیرون آن و به‌نوعی بر آستانه ایستاده است (باختین، ۱۴۰۱: ۱۲۷). او ایرانی است، اما از حقوق شهروندی بهره‌مند نمی‌شود؛ زیرا شناسنامه ندارد.

این «دیگری درونی-بیرونی»، موقعیتی متفاوت از «دیگری درونی» دارد و صرف نامیدن او

به «دیگری» نمی‌تواند وضعیتش را به‌روشنی تبیین کند. فرد بی‌شناسنامه در مرزها زندگی می‌کند و در حد فاصل‌ها به‌سر می‌برد (هزارجریبی و حامد، ۱۳۹۷: ۲۱۸)؛ از این‌رو، نام‌گذاری او نیز باید با این موقعیت مرزی متناسب باشد. او نه به‌طور کامل درون است و نه کاملاً بیرون. زبان و تاریخ مشترکی که با دیگر ایرانیان دارد، او را به این قلمرو پیوند می‌زند، اما نداشتن شناسنامه، به‌منزلهٔ ابداع دولت مدرن، همین پیوند را قطع و او را به بیرون پرتاب می‌کند. اگرچه محل زندگی این فرد درون مرزهای جغرافیایی ایران قرار دارد، اما شیوه و فرم زندگی او شباهت اندکی با زندگی بسیاری از «دیگران درونی» دارد؛ به‌طوری‌که یکی از تفاوت‌های اساسی میان «دیگری درونی» و «دیگری درونی-بیرونی»، مسئلهٔ سکونت است. «دیگری درونی» با وجود تمام مشکلات دست‌کم در مکانی مشخص سکونت می‌کند، اما «دیگری درونی-بیرونی» نه امکان استقرار کامل در داخل را دارد و نه در بیرون (طالبی و ملکوتی، ۱۳۹۳: ۶۶). گویی «جایی» برای سکونت او وجود ندارد و زیست او به اقامت‌های موقت و ناپایدار محدود شده است. او «بی‌جا» است؛ یعنی مکانی پایدار برای ایستادن، دیده شدن و زیستن ندارد.

«دیگری درونی» نیز درون جامعه وضعیتی لغزنده دارد و همواره ممکن است طرد شود، اما دست‌کم با داشتن شناسنامه، به‌منزلهٔ صدایی درون جامعه پذیرفته و از حداقل حقوق برخوردار می‌شود؛ درمقابل «دیگری درونی-بیرونی» تقریباً هیچ حق مشخص و تعریف‌شده‌ای ندارد و نه‌تنها از جمع زندگان شناسنامه‌دار، بلکه حتی از میان مردگان نیز رانده می‌شود؛ زیرا «مردن هم شناسنامه می‌خواهد».

«دیگری درونی-بیرونی» همچون «دیگری درونی» ایرانی و فرزند این سرزمین است و به یکی از زبان‌های رایج در این قلمرو سخن می‌گوید. همین زبان و تاریخ مشترک مهم‌ترین سند او برای ایرانی بودن است؛ با این حال، برای دولت، شناسنامه از زبان و تاریخ مشترک اهمیت بیشتری دارد؛ زیرا دآوری دربارهٔ وضعیت افراد نه بر مبنای اشتراکات فرهنگی و تاریخی، بلکه براساس اسناد رسمی صورت می‌گیرد (سلطانی و همکاران، ۱۴۰۳: ۹۳)؛ از این‌رو، تمایز بنیادین «دیگری درونی»، با «دیگری درونی-بیرونی» در این است که اولی اغلب به‌دلیل تفاوت‌های فرهنگی، زبانی، سبک زندگی، جنسیت یا مذهب «دیگری» شناخته می‌شود، اما موقعیت «دیگری درونی-بیرونی» را نمی‌توان فقط با ارجاع به تفاوت‌های فرهنگی توضیح داد، بلکه این موقعیت پیش از هر چیز، محصول سازوکارهای نهادی و حقوقی است (هزارجریبی و حامد، ۱۳۹۷: ۲۱۸).

البته هم‌زمان با اجرای قانون سجل احوال، گروهی از افراد به‌دلیل نگرانی از محدود شدن اختیار فردی و کاهش آزادی عمل از دریافت سجل احوال (شناسنامه) خودداری کردند. در پاسخ

به این پرسش که چرا از ثبت رسمی هویت امتناع می‌ورزند، برخی اظهار می‌کنند: «دولت ما را ثبت می‌کند و اختیار از دست ما خارج می‌شود» (سپاهی و همکاران، ۱۳۹۸). همان‌گونه که از این گفته برمی‌آید، در آغاز، یکی از دغدغه‌های اصلی افرادی که بعدها بدون شناسنامه می‌شوند، حفظ اختیار فردی و پرهیز از مداخله و نظارت دولت بوده است؛ از این‌رو، برای صیانت از این اختیار نوعی مقاومت در برابر سازوکارهای دولتی از خود نشان داده‌اند.

در شرایط کنونی، مسئله محوری فرد بی‌شناسنامه پیش از هر چیز به بقا و استمرار حیات بازمی‌گردد و زیست او بیش از هر زمان دیگری در معرض مخاطره قرار دارد و نیازمند توجه و مداخله دولت و جامعه است. «دیگری» امروز نه فقط به دلیل تفاوت دیدگاه یا سبک زندگی طرد می‌شود، بلکه به سبب نداشتن شناسنامه از دسترسی به حداقل‌های زندگی انسانی محروم می‌ماند (سلطانی و همکاران، ۱۴۰۳: ۹۳)؛ در نتیجه «دیگری درونی-بیرونی» در وهله نخست با مسئله بقا مواجه است و مسائل فرهنگی و هویتی برای او در مرتبه ثانوی قرار می‌گیرند.

از سوی دیگر، هویت «دیگری درونی» اغلب به تفاوت‌های فرهنگی، زبانی یا دیدگاهی او گره خورده است. او دیگری است؛ زیرا صدایی متفاوت دارد، اما برای «دیگری درونی-بیرونی»، مسئله اصلی نه تفاوت صدا، بلکه امکان سکونت در جهانی مشترک است. این امکان تا حد زیادی از او سلب شده است و کنش او در بیشتر موارد به یافتن راهی برای ورود به این جهان مشترک معطوف است. زیست او اغلب شکلی پنهان و نامرئی به خود می‌گیرد و خود نیز آگاه است که تنها مسیر موجود برای ورود به فضای عمومی و دستیابی به حداقل فرصت‌های زندگی داشتن مدرکی به نام شناسنامه است (تبریزی و همکاران، ۱۴۰۴: ۹۴)؛ در مقابل، «دیگری درونی» این امکان را پیشاپیش در اختیار دارد. فرصت‌های او محدود است، اما به‌منزله بخشی از وضعیت موجود به رسمیت شناخته می‌شود. حال آنکه «دیگری درونی-بیرونی» نه از سوی نهادهای رسمی پذیرفته می‌شود، نه از جانب دولت‌ها و در هیچ نقطه‌ای از جهان، به‌مثابه شهروند یا انسانی میان دیگر انسان‌ها به رسمیت شناخته نمی‌شود. مسئله بنیادین او نداشتن «جا» است؛ یعنی نبود مکانی برای سکونت در جهان. این اساسی‌ترین مسئله‌ای است که او با آن مواجه است.

«دیگری درونی» با چنین وضعیتی روبه‌رو نیست. او در صورت تشدید فشارها یا حتی به انتخاب خود می‌تواند مهاجرت کند و در سرزمینی دیگر از حقوق انسانی برخوردار شود، اما «دیگری درونی-بیرونی» با این پرسش بنیادین مواجه است که کدام دولت او را خواهد پذیرفت. مسئله او، پیش از هر چیز، پذیرفته شدن به‌منزله انسانی میان دیگر انسان‌هاست؛ درحالی‌که «دیگری درونی» به دلیل در اختیار داشتن شناسنامه، کمتر با این مسئله مواجه است و بیشتر

به دنبال گسترش امکان‌ها و فرصت‌های خود در چارچوب جامعه موجود است، نه فقط برای کسب پذیرش ابتدایی. هرچند این احتمال وجود دارد که «دیگری درونی» نیز در نتیجه فشارهای اجتماعی یا سیاسی به موقعیت «دیگری درونی-بیرونی» رانده شود و از بیشتر حقوق انسانی خود محروم شود؛ با این حال، او دست کم از بدو تولد ایرانی شناخته می‌شود و امکان بهره‌مندی از خدمات و حقوق اولیه را دارد. با وجود این تفاوت‌ها، میان «دیگری درونی» و «دیگری درونی-بیرونی» وجوه مشترکی نیز وجود دارد (سلطانی و همکاران، ۱۴۰۳: ۹۳). هر دو در جامعه‌ای مبتنی بر تک‌گویی از زندگی مبتنی بر سخن محروم‌اند. زندگی مبتنی بر سخن، آن‌گونه که هانا آرنت در وضع بشر و در ارجاع به زندگی شهروندان یونان باستان توضیح می‌دهد، شیوه‌ای از زیست است که در آن مسائل جمعی از طریق گفت‌وگو و کنش گفتاری حل و فصل می‌شوند، نه از رهگذر زور و خشونت (آرنت، ۱۴۰۰: ۵۹). سلطه سخن تک‌گویانه این شیوه از زندگی را معلق می‌کند و اعتبار سخن را از میان می‌برد (طالبی و ملکوتی، ۱۳۹۳: ۳۹)؛ در نتیجه، نوعی زندگی مبتنی بر ترس و هراس شکل می‌گیرد؛ ترس شهروندان از یکدیگر، ترس از با هم بودن و ترس از سخن گفتن. چنین وضعیتی به اتمیزه شدن جامعه و تضعیف روابط انسانی می‌انجامد. در این شرایط ضد انسانی، تقریباً همه چیز علیه کنش، گفتار، ارتباط انسانی، هم‌پستگی، تکرار و تفاوت عمل می‌کند و پیامد این وضعیت وجود انسان‌هایی منزوی است که گویی یکی از بنیادی‌ترین وجوه تمایز خود از حیوانات (توانایی سخن گفتن) را فراموش کرده‌اند و کمتر می‌توانند به گفت‌وگو با دیگری بپردازند.

در چنین بستری، شاید تنها امکان مشترک برای «دیگری درونی» و «دیگری درونی-بیرونی»، احیای شکلی از زندگی مبتنی بر سخن باشد. این دو تنها از این طریق می‌توانند به انسان‌هایی سیاسی بدل شوند؛ انسان‌هایی سخنگو که قادرند مسائل خود را از مسیر گفت‌وگو حل کنند (سلطانی و همکاران، ۱۴۰۳: ۹۳)، اما در غیاب این امکان، هر یک را می‌توان در مقام «حیوان زحمتکش» به تعبیر هانا آرنت در نظر گرفت؛ موجودی که فقط به تولید، مصرف و رفع نیازهای اولیه خود می‌اندیشد؛ بی‌آنکه افق با هم بودن، دیگری و سخن گفتن را پیش چشم داشته باشد (آرنت، ۱۴۰۰: ۶۲). در ادامه، پنج دیدگاه و نظریه جامعه‌شناختی مهم درباره این موضوع ارائه می‌شود.

نظریه اجتماع نگر درباره بی‌تابیتی و شهروندی

یکی از نظریه‌های کلاسیک در جامعه‌شناسی شهروندی نظریه «تابعیت اجتماعی» است که توماس همفری مارشال^۱ مطرح کرد. او در پایان دهه ۱۹۴۰ و اوایل دهه ۱۹۵۰، مفهوم تابعیت را فراتر از وضعیت حقوقی صرف دید و آن را به روند تاریخی-اجتماعی توسعه حقوق تبدیل کرد. مارشال معتقد بود در جامعه مدرن، تابعیت شامل سه دسته حقوق اصلی است: حقوق مدنی (آزادگی فردی، مالکیت و عدالت)، سیاسی (حق رأی و مشارکت در قدرت) و اجتماعی (دسترسی به رفاه و خدمات اجتماعی). از نگاه مارشال شهروندی بسته‌ای کامل از حقوق و تعلق اجتماعی است، نه فقط یک وضعیت حقوقی (طالبی و ملکوتی، ۱۳۹۳: ۳۹).

این نظریه می‌تواند به درک وضعیت بی‌تابیتی کمک کند؛ زیرا بی‌تابیتی را نه فقط نداشتن تابعیت قانونی، بلکه گسست از ساختار کامل حقوق و تعلق اجتماعی می‌فهمد. در این دیدگاه، فرد بی‌تابیت دسترسی به حقوق مدنی، سیاسی یا اجتماعی مشخص جامعه را ندارد و این امر نبود مشارکت اجتماعی را تشدید می‌کند. اگرچه مارشال مستقیم درباره بی‌تابیتی بحث نکرد، چارچوب سه‌گانه او ابزار تحلیلی قوی برای بررسی این وضعیت و تبعات اجتماعی آن فراهم می‌کند. امروزه یکی از مباحث کلیدی در جامعه‌شناسی، بازاندیشی در مفهوم تابعیت و شهروندی است که فراتر از تعریف حقوقی قرار می‌گیرد (تبریزی و همکاران، ۱۴۰۴: ۹۴). در حال حاضر، در ادبیات جامعه‌شناسی، تابعیت ابزاری اجتماعی برای فهم روابط قدرت، هویت و تعلق است؛ به‌طوری‌که سازمان‌های بین‌المللی مانند کمیساریای عالی پناهندگان برای «بی‌تابیتی» بیشتر بر تعریف قانونی و حل آن از طریق اعطای تابعیت تمرکز دارد، اما این رویکرد ساختارهای اجتماعی عمیق‌تر تبعیض و محرومیت را نادیده می‌گیرد؛ زیرا، تابعیت باید سازوکاری اجتماعی از شمول و طرد باشد؛ یعنی نه فقط وضعیت قانونی، بلکه نقش آن در تعیین اینکه چه کسانی «عضو» جامعه محسوب می‌شوند و چه کسانی «دیگری» تلقی می‌شوند. چنین رویکردی نشان می‌دهد محرومیت از تابعیت و شناسنامه بازتابی از هنجارهای نابرابر قدرت و هویت ملی است، نه فقط خلأ حقوقی.

نظریه حق داشتن حقوق

یکی از مهم‌ترین مباحث کلاسیک درباره بی‌تابیتی مفهوم حق داشتن حقوق^۲ است. از دیدگاه آرن، تابعیت و داشتن جایگاه سیاسی در جامعه پیش‌شرط واقعی برای دستیابی به حقوق

1. Marshall

2. The right to Have Rights

انسانی است؛ به عبارت دیگر، حقوق انسانی وقتی واقعی و مؤثر است که فرد عضو جامعه سیاسی مشخص باشد؛ یعنی تابعیتی داشته باشد که بتواند در برابر آن مطالبه حقوق کند؛ از این رو آرنت بی‌تابعیتی را وضعیت «بی‌جایگاهی»^۱ می‌داند که در آن فرد در چارچوب دولت-ملت به بدنه سیاسی متصل نیست؛ بنابراین، از حق ادعای حقوق انسانی محروم می‌شود (هزارجریبی و حامد، ۱۳۹۷: ۲۱۹). این دیدگاه تأکید می‌کند که بی‌تابعیتی نه موضوعی قانونی، بلکه چالش بنیادین فلسفی-سیاسی است که تبعات آن شامل محرومیت از مشارکت اجتماعی، نادیده‌انگاری در ساختارهای قدرت و بی‌پناهی در برابر خشونت‌های سیاسی است. آرنت با تحلیل تاریخی‌اش در پس‌زمینه جنگ جهانی دوم نشان می‌دهد چگونه دولت-ملت مدرن با ساختارهای تبعیض‌آمیز خود می‌تواند انسان‌ها را «بی‌وضعیت» و این معنا را خلق کند که حقوق فقط در چارچوب عضویت سیاسی واقعی تحقق می‌یابد. از این منظر، افراد بدون شناسنامه علاوه‌بر نداشتن اسناد، در عمل به شهروند درجه دوم یا سوم تبدیل می‌شوند و از حقوق شهروندی محروم (حق تحصیل، خدمات اجتماعی و آزادی حرکت). این امر نشان‌دهنده تبعیض ساختاری و محرومیت اجتماعی است. این تحلیل نشان می‌دهد بی‌تابعیتی با الگوهای قدرت، هویت ملی و سیاست‌های دولت-ملت در هم تنیده است و بحث تابعیت نباید فقط حقوقی تلقی شود.

نظریه سرشت اجتماعی تابعیت

در این دیدگاه اسکولد^۲ استدلال می‌کند که شهروندی باید فراتر از تعریف حقوقی صرف دیده شود و به شبکه‌ای از روابط ملی-اجتماعی، تعلق و هنجارهای فرهنگی تبدیل شود. «بی‌شهری» در این چارچوب نتیجه تعارض میان هویت ملی غالب و ساختارهای قدرت اجتماعی است که گروه‌هایی را خارج از دایره شهروندی رسمی قرار می‌دهد (سلطانی و همکاران، ۱۴۰۳: ۹۳). براساس این دیدگاه، بی‌جایی معادل «نبود هویت اجتماعی مشروع» در چشم جامعه و دستگاه‌های حکومتی است و نه فقط «نداشتن سند». در این وضعیت، دولت از طریق ابزارهای اداری (ثبت‌احوال، قوانین تابعیت و بروکراسی) مرزی نمادین می‌سازد که تعیین می‌کند چه کسی «واقعاً عضو جامعه» است. این مرز اغلب با مرزهای فرهنگی، قومی یا تاریخی هم‌پوشانی دارد؛ به همین دلیل، بی‌تابعیتی به‌شکلی نهادینه‌شده و بازتولیدشونده ادامه می‌یابد. در تحلیل اسکولد، «هویت ملی غالب» امری طبیعی یا بدیهی نیست، بلکه برساخته‌ای سیاسی است که گروه‌های مسلط آن را تعریف می‌کنند؛ به‌طوری‌که وقتی دولت تصویر خاصی از «ملت واقعی» می‌سازد

1. Rightless Condition

2. Sköld

(برای مثال از نظر نژادی، زبانی، مذهبی یا تاریخی)، گروه‌هایی که با این تصویر هم‌خوان نیستند، اگر نسل‌ها در همان کشور زیسته باشند در حاشیه قرار می‌گیرند (طالبی و ملکوتی، ۱۳۹۳: ۳۹).

نظریه دیگری و سایرشدگی^۱

در ادبیات جامعه‌شناسی و فلسفه اجتماعی، «دیگری» و فرایند «سایرشدگی» مفاهیمی محوری برای تحلیل نحوه شکل‌گیری هویت‌های جمعی و روابط قدرت هستند. این نظریه تفاوت را فقط امری بی‌طرف و طبیعی نمی‌داند، بلکه بر این اصل تأکید می‌کند که «دیگری‌سازی» فرایند اجتماعی قدرتمندی است که از طریق آن، گروه‌های غالب هنجارهای هویتی خود را بر دیگران تحمیل و مرزهای «ما» و «آن‌ها» را تثبیت می‌کنند. این فرایند نه فقط بر تمایزهای ظاهری، بلکه بر ساختارهای گفتمانی، نمادین و نهادی تکیه دارد که تفاوت‌های فرهنگی، زبانی، مذهبی یا اجتماعی را برجسته می‌کند و به دنبال آن به بازتولید قدرت اجتماعی و سیاسی می‌پردازد (تبریزی و همکاران، ۱۴۰۴: ۹۴)؛ بنابراین، «سایرشدگی» را می‌توان فرایندی دوگانه دانست: از یک‌سو، گروه‌های غالب از طریق گفتمان‌ها و نمادها تصویری از دیگران می‌سازند که آن‌ها را «غیرعادی»، «بیگانه» یا «خارج از هنجار» نشان می‌دهد و این تصویرگذاری در سطح نمادین شکلی از تبعیض و طبقه‌بندی اجتماعی ایجاد می‌کند. از سوی دیگر، این فرایند ابعاد نهادی و ساختاری دارد؛ به این معنا که خود را در قالب سیاست‌های مهاجرتی، قوانین تابعیت، نظام‌های آموزشی و رسانه‌ها بازتولید می‌کند و دسترسی گروه‌های «دیگری‌شده» به منابع، فرصت‌ها و مشارکت اجتماعی را محدود می‌کند (سپاهی، ۱۳۹۶: ۲۲۹).

نظریه‌پردازان این رویکرد، مانند ادوارد سعید^۲ در چارچوب مطالعات پسااستعماری معتقدند این دیگرسازی تنها بازتاب تفاوت نیست، بلکه ابزاری برای مشروعیت‌بخشی به سلسله‌مراتب قدرت است؛ برای مثال دیگرسازی در زمینه‌های مهاجرت موجب می‌شود گروه‌های مهاجر، پناهنده یا بدون اسناد هویتی، «دیگری اجتماعی» شناخته شوند و این نه از سر تفاوت صرف، بلکه در نتیجه ساختارهای قدرت و نابرابری به وقوع می‌پیوندد (تبریزی و همکاران، ۱۴۰۴: ۹۱)؛ زیرا در نظام‌های دولت‌محور، وجود سند هویتی نه فقط ابزاری اداری، که نشانه مشروعیت اجتماعی و عضویت جمعی است؛ بنابراین، آنانی که این مدارک را ندارند از حقوق قانونی محروم می‌شوند و در سطح نمادین نیز «بیگانه میان ما» به‌شمار می‌آیند؛ زیرا مطابق گفتمان غالب هویت ملی قرار

1. Othering

2. Said

نمی‌گیرند؛ بنابراین، ممنوعیت مشارکت کامل آن‌ها در زندگی اجتماعی، اقتصادی و سیاسی نتیجه ساختاری و گفتمانی دیگری‌سازی است، نه فقط نبود سندی حقوقی.

نظریه دیگری آستانه‌ای

در ادبیات جامعه‌شناختی معاصر، مفهوم «دیگری آستانه‌ای» به‌منزله ابزاری تحلیلی برای فهم وضعیت گروه‌های اجتماعی بدون مدارک هویتی پدیدار شده است. این مفهوم نشان می‌دهد گروه‌هایی مانند بی‌شناسنامه‌ها نه درون ساختار اجتماعی پذیرفته شده و تمام‌عیار قرار دارند و نه کاملاً بیرون از آن هستند، بلکه در مرز پیچیده‌ای میان شهروندی رسمی و نداشتن شهروندی قرار می‌گیرند؛ بر این اساس، این افراد در موقعیتی قرار می‌گیرند که از یک‌سو در قلمرو جامعه حضور دارند؛ زیرا در زندگی روزمره با دیگر شهروندان تعامل می‌کنند و در فضاهای اجتماعی زنده هستند و از سوی دیگر، به دلیل نداشتن مدارک هویتی رسمی، در چشم نهادهای اجتماعی و حکومتی به درستی شناخته و به‌طور کامل پذیرفته نمی‌شوند (سپاهی، ۱۳۹۶: ۲۲۹)؛ بنابراین، وجهه آن‌ها هم‌زمان درونی و بیرونی است: درونی از آن رو که عضوی از قلمرو جمعی هستند و بیرونی از آن جهت که تعلق رسمی و مشروع به جامعه برای آنان تثبیت نشده است.

در این چارچوب، «دیگری آستانه‌ای» به وضعیت مرزی و هژمونیک هویت فرد و جمع اشاره دارد؛ فردی که در مرز شهروندی قرار دارد و نه کاملاً از نظر رسمی شناخته شده است و نه انگشت‌نما یا کاملاً جدا. این وضعیت مرزی به لحاظ اجتماعی و نمادین بازتولید می‌شود و برای جامعه‌شناسی، نوعی تجربه هویتی در حاشیه و پرفشار اجتماعی را نمایان می‌کند که نمی‌تواند در گفتمان‌های معمول شهروندی یا طبقه‌بندی‌های قانونی جایگاه مشخصی بیابد (سلطانی و همکاران، ۱۴۰۳: ۹۳).

در مجموع چهار رویکرد نظری مورد بحث بر این اصل مشترک تأکید دارند که تابعیت و شهروندی را نمی‌توان به‌طور تقلیل‌گرایانه فقط به وضعیتی حقوقی یا اداری فروکاست. این رویکردها هریک از منظرهای متفاوت نشان می‌دهند بی‌تابیتی پدیده‌ای چندبعدی است که در پیوندی تنگاتنگ با روابط قدرت، سازوکارهای طرد اجتماعی، هویت ملی و فرایندهای به‌رسمیت‌شناسی شکل می‌گیرد. در این چارچوب، افراد بدون شناسنامه یا تابعیت نه تنها از حقوق رسمی محروم‌اند، بلکه در سطح نهادی و نمادین در موقعیتی حاشیه‌ای و ناپایدار قرار می‌گیرند که امکان مشارکت کامل آنان در زندگی اجتماعی، سیاسی و اقتصادی را محدود می‌کند. از این منظر، بی‌تابیتی را باید شکلی از طرد ساختاری و هویتی دانست که در بستر دولت-ملت مدرن بازتولید می‌شود.

نقطه اشتراک اصلی این نظریه‌ها، نقد نگاه فقط حقوقی به تابعیت و تأکید بر پیوند آن با تعلق اجتماعی، به رسمیت‌شناسی و دسترسی واقعی به حقوق و منابع است؛ با این حال، تفاوت‌های تحلیلی مهمی میان آن‌ها وجود دارد؛ مارشال با رویکردی تکاملی بر گسترش تدریجی حقوق در چارچوب دولت‌های ملی تمرکز دارد؛ در حالی که آرنت با رویکردی انتقادی بی‌تابعیتی را نشانه بحران بنیادین دولت-ملت و نقطه شکست حقوق بشر می‌داند؛ در مقابل، اسکولد بر ابعاد هویتی و نمادین تابعیت و نقش بروکراسی در بازتولید مرزهای شهروندی تأکید می‌کند. نظریه «دیگری» و «دیگری آستانه‌ای» نیز بیش از همه بر تجربه زیسته، وضعیت مرزی و ابهام هویتی افراد بدون تابعیت تمرکز دارد. مجموع این تفاوت‌ها امکان ارائه تحلیلی جامع از بی‌تابعیتی را فراهم می‌کند که هم ساختارهای کلان قدرت و هم سطوح فرهنگی و روزمره طرد اجتماعی را دربرمی‌گیرد.

(ب) پیشینه تجربی

بررسی پدیده افراد بی‌شناسنامه به مثابه «دیگری» مستلزم توجه هم‌زمان به ابعاد حقوقی، اجتماعی و فرهنگی طرد و به حاشیه‌رانی است؛ پدیده‌ای که در سال‌های اخیر مدظر پژوهشگران حوزه‌های جامعه‌شناسی، مطالعات شهروندی و انسان‌شناسی اجتماعی قرار گرفته است. هریک از مطالعات پیشین از منظرهای نظری و روش‌شناختی متفاوت، به تحلیل وضعیت افراد بدون شناسنامه پرداخته‌اند و مفاهیمی چون دیگری‌سازی، محرومیت ساختاری، نابرابری نهادی و سلب حق شهروندی را برجسته کرده‌اند. مرور این پژوهش‌ها نه تنها به روشن‌تر شدن چارچوب مفهومی پژوهش حاضر کمک می‌کند، بلکه با آشکار کردن خلأهای نظری و تجربی موجود، ضرورت پرداختن به تجربه زیسته افراد بی‌شناسنامه را در بستر اجتماعی مدنظر تبیین می‌کند. در ادامه، مهم‌ترین پژوهش‌های مرتبط در قالب پیشینه تجربی بررسی می‌شوند.

تورکی در سال ۲۰۱۴ پژوهشی انجام داده است که هدف آن بررسی پدیده بی‌تابعیتی در ایران از طریق تحلیل قوانین تابعیت و مطالعه جمعیت‌های درگیر با این مسئله، از جمله کردهای و افغان‌های خاوری، بوده است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد شکاف‌های جدی در چارچوب حقوقی موجود وجود دارد که به ایجاد و تداوم بی‌تابعیتی منجر می‌شود؛ به‌ویژه درباره تبعیض جنسیتی و موانع ثبت تولد. یافته‌های این مطالعه که مبتنی بر مصاحبه‌ها و مرور منابع علمی هستند شرایط ناپایدار و آسیب‌پذیر این گروه‌ها را آشکار می‌کنند و بر ضرورت اصلاحات قانونی برای پیشگیری از بی‌تابعیتی و حمایت مؤثر از افراد در معرض خطر در ایران تأکید می‌کنند (تورکی، ۲۰۱۴: ۲۱۹).

هزارجریبی و حامد در سال ۱۳۹۷ پژوهشی انجام دادند که با تحلیل محتوای قوانین مرتبط صورت گرفته است. نتایج نشان می‌دهد بی‌توجهی و نادیده انگاشتن ساختاری کودکان و جوانان بدون شناسنامه یکی از چالش‌های مهم سیاست‌گذاری در این حوزه است که موجب دسترسی نداشتن آنان به آموزش و خدمات درمانی می‌شود؛ همچنین به مواجهه آن‌ها با مخاطرات بیشتری از دیگر افراد می‌انجامد. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که فضای مفهومی در قوانینی که مستقیم با این کودکان مرتبط است رویکردی طردگرایانه دارد و «طرده مضاعف» را با ایجاد «شروط زمانی-مکانی و اجتماعی محرومیت‌زا» به این کودکان تحمیل می‌کند. این امر به واسطه قوانینی اعمال می‌شود که «خسونت نمادین» را در بستر «حقوق مادران» اعمال می‌کند؛ به‌طوری‌که با در پیش گرفتن رویکردی پدرسالارانه «نگاه ابزاری به حقوق مادری» دارند (هزارجریبی و حامد، ۱۹۳۷: ۲۲۴).

طالبی و ملکوتی در سال ۱۳۹۲ مطالعه‌ای براساس رویکرد کیفی انجام دادند و از «نظریهٔ مبنایی» استفاده کردند که نمونه‌گیری آن هدفمند بوده است. داده‌های تحقیق از طریق مصاحبهٔ انفرادی با ۲۱ کودک بدون شناسنامه ساکن مناطق خاک سفید و دروازه غار شهر تهران و نیز تشکیل جلسات بحث گروهی گردآوری شده است. یافته‌ها نشانگر شکل نگرفتن احساس هویت در کودکان بدون شناسنامه است. این کودکان داشتن شناسنامه را عامل دستیابی به رهایی و برخورداری از حقوق اجتماعی می‌دانند. نداشتن شناسنامه این گروه را با مشکلات متعددی همچون دسترسی نداشتن به امکانات رفاهی، آموزشی و تحصیلی و ترک تحصیل، احساس تحقیر و احساس بی‌قدرتی و پوچی روبه‌رو کرده است. درنهایت این مشکلات فرایند هویتیابی و شناخت فرد از خود را در جامعه مشکل‌ساز می‌کند (طالبی و ملکوتی، ۱۳۹۲: ۴۹).

با عنوان «جامعه‌شناسی و نسبت آن با دیگری (بی‌شناسنامه‌ها در مقام دیگری)» سلطانی و همکاران در سال ۱۴۰۳ پژوهشی انجام دادند با هدف پاسخ به این پرسش که نسبت میان جامعه‌شناسی و دیگری (آستانه‌ای) چیست؛ سپس نتیجه گرفتند که ریشهٔ سکوت و نپرداختن به این موضوع در برخی گرایش‌های موجود در جامعه‌شناسی مسلط را می‌توان پیگیری کرد و نشان دادند که مهم‌ترین مسئله برای جامعه‌شناسی مسلط از آغاز پیدایش این رشته کشف قوانین و قواعد ثابت و تکرارشونده بوده است؛ بر همین اساس می‌توان گفت این جامعه‌شناسی همواره سخنی دربارهٔ نظم بوده و هست. نخستین رانده‌شده از این قلمرو نیز دیگری است (سلطانی و همکاران، ۱۴۰۳: ۹۴).

آلرتون^۱ در پژوهش خود در سال ۲۰۱۴ نتیجه گرفت که بسیاری از این کودکان، که والدین یا پدربزرگ و مادر بزرگ‌هایشان اهل اندونزی یا فیلیپین هستند، «تابعیت مؤثر» ندارند؛ با این حال، آنچه بر زندگی این کودکان غلبه دارد نه بی‌تابعیتی یا غیرقانونی بودن به‌خودی‌خود، بلکه «بیگانگی» دائمی آنان است. حتی در مواردی که امکان به رسمیت شناخته شدن تابعیت کودکان از سوی کشور مبدأ والدین وجود دارد، خانواده‌ها اغلب ترجیح می‌دهند بدون مدارک رسمی باقی بمانند و (شاید به‌طور نامحدود) در انتظار دریافت تابعیت مالزی بمانند؛ تابعیتی که آن را حق خود می‌دانند (آلرتون، ۲۰۱۴: ۲۹).

جانفه^۲ در پژوهش خود در سال ۲۰۲۰ نتیجه گرفت که بی‌تابعیتی پدیده‌ای است که مدت‌ها نادیده گرفته شده است، اما در عین حال فراگیر بوده و تاریخ پس از استقلال کشورها در سراسر جنوب جهانی را شکل داده است؛ سپس اشاره می‌کند که از دیدگاه حقوقی این مفهوم نداشتن پیوند شناخته‌شده میان فرد و نهاد قانونی مجاز به اعطای تابعیت و شهروندی را توصیف می‌کند. وی در مطالعه خود مسیر تاریخی شکل‌گیری «مردم بی‌تابعیت» را بررسی می‌کند تا مرزهای ملی و انتقال ثروت و دارایی‌ها از گروه‌های قومی-مذهبی هدف‌گذاری شده به دیگران در برخی از کشورهای پسااستعماری/پسامپراتوری مشخص شود. آنگاه تأکید می‌کند که الگوی کنونی بی‌تابعیتی جنبه‌های غیر تاریخی دارد و سنت طولانی پاک‌سازی قومی در بسیاری از مناطق جنوب جهانی را نادیده می‌گیرد. جانفه استدلال می‌کند ایجاد شهروندی ملی، که با پروژه سیاسی و اقتصادی غالب در حکمرانی و حاکمیت پس از استقلال متناسب باشد، اغلب مستلزم نرمال‌سازی بی‌تابعیتی به‌منزله راه‌حلی موقت است (جانفه، ۲۰۲۰: ۱۹).

واریا و چیکادزی^۳ در سال ۲۰۲۳ در پژوهش خود نقض‌های نظام‌مند حقوق بشر مرتبط با بی‌تابعیتی را تشریح کردند و نشان دادند که چگونه این نقض‌ها به تروما و استرس فردی منجر می‌شوند و در نتیجه بر سلامت و رفاه فرد تأثیر می‌گذارند. محققان در این پژوهش از رویکرد متمرکز بر تروما برای فهم بی‌تابعیتی استفاده و استرس‌ورهای مرتبط با بی‌تابعیتی را آشکار کردند و نتیجه گرفتند که نقض‌های نظام‌مند تاریخی حقوق بشر، رویدادها و شرایط آسیب‌زا و استرس‌ورهای گذشته و روزمره به بارهای روانی و چالش‌های سلامت روان برای افراد بی‌تابعیت تبدیل می‌شوند. محققان معتقدند ارائه‌دهندگان خدمات، که با افراد بی‌تابعیت کار می‌کنند، باید از تأثیر بی‌تابعیتی بر سلامت روان آگاه باشند. آن‌ها باید موارد را به متخصصان سلامت روان ارجاع

1. Allerton

2. Canefe

3. Warria and Chikadzi

دهند تا خدماتی ارائه شود که تنش‌های اجتماعی-هیجانی را کاهش دهد و درعین حال تاب‌آوری و راهبردهای مقابله‌ای را تقویت کند (واریا و چیکادزی، ۲۰۲۳: ۱۵۲).

استرود و خانا^۱ در پژوهشی در سال ۲۰۲۱ به چالش‌های آماری مرتبط با بهبود داده‌ها درباره بی‌تابیتی پرداختند و مسیری را برای ارتقای وضعیت بی‌تابیتی‌ها پیشنهاد کردند. به اذعان آن‌ها افراد بی‌تابیت اغلب در چرخه‌های میان‌نسلی فقر و آسیب‌پذیری گرفتار می‌شوند؛ همچنین زمانی که بی‌تابیتی بر کل گروه‌های قومی یا مذهبی جامعه تأثیر می‌گذارد، می‌تواند به بی‌ثباتی، تعارض و جابه‌جایی جمعیت منجر شود. آنان نتیجه می‌گیرند در بیشتر موارد، بی‌تابیتی ناشی از قوانین تابعیت است که با استانداردهای بین‌المللی ناسازگارند؛ مانند قوانینی که علیه گروه‌های خاص قومی یا مذهبی تبعیض قائل می‌شوند و از کسب یا انتقال تابعیت جلوگیری می‌کنند؛ قوانینی که توانایی زن در انتقال تابعیت خود به فرزندان را محدود می‌کند و مقرراتی که برای از دست دادن یا سلب تابعیت بدون وجود تضمین‌هایی علیه بی‌تابیتی پیش‌بینی شده‌اند. سیستم‌های ضعیف ثبت تولد نیز می‌توانند افراد را در معرض بی‌تابیتی قرار دهند؛ درحالی‌که برخی افراد به دلیل جابه‌جایی بی‌تابیت هستند، بسیاری دیگر به سبب مهاجرت تاریخی و اغلب اجباری والدین، پدربزرگ‌ها و مادران یا نسل‌های پیشین خود تابعیتی ندارند (استرود و خانا، ۲۰۲۱: ۱۰۹۳).

البرازی^۲ در مطالعه‌ای در سال ۲۰۱۳ ابتدا تحلیلی از قوانین تابعیت سوریه از منظر پیشگیری و کاهش بی‌تابیتی ارائه داد؛ سپس به بررسی علل اساسی بی‌تابیت شدن کردهای بی‌تابیت پرداخت و همچنین پیامدهای شدید حفاظتی را ارزیابی کرد که این وضعیت برای افراد و خانواده‌های متأثر داشته است. او در نتیجه مطالعه خود اشاره می‌کند که پس از نیم قرن تبعیض و محرومیت اکنون هیچ راه حل ممکن برای این جمعیت بزرگ در دسترس نیست (البرازی، ۲۰۱۳: ۳۴).

براساس نتایج مطالعات فوق بی‌تابیتی و نداشتن شناسنامه مسئله‌ای پیچیده و چندبعدی در ایران و جهان است. در ایران، پژوهش‌ها بر کردها، افغان‌ها و کودکان بدون شناسنامه تمرکز داشته‌اند (تورکی، ۲۰۱۴؛ هزارجریبی و حامد، ۱۳۹۷؛ طالی و ملکوتی، ۱۳۹۲؛ سلطانی و همکاران، ۱۴۰۳). این تحقیقات با استفاده از روش‌های کیفی، تحلیل محتوا و مصاحبه‌های میدانی نشان داده‌اند بی‌تابیتی نه تنها ناشی از شکاف‌ها و ابهامات قانونی است، بلکه با تبعیض جنسیتی، موانع ثبت تولد، خشونت نمادین و نگاه پدرسالارانه به حقوق مادران تشدید می‌شود.

1. Strode and Khanna

2. Albarazi

یافته‌ها نیز حاکی از این است که نداشتن شناسنامه سبب می‌شود کودکان و جوانان در دسترسی به آموزش، خدمات درمانی و امکانات رفاهی محدود و با چالش‌های هویتی، احساس محرومیت و بی‌قدرتی اجتماعی مواجه شوند (طالبی و ملکوتی، ۱۳۹۲؛ هزارجریبی و حامد، ۱۳۹۷).

براساس مطالعات بین‌المللی، وضعیت بی‌تابیتی به پدیده‌ای جهانی تبدیل شده است و ابعاد آن فراتر از موانع قانونی است. پژوهش‌ها در مالزی، سوریه و مناطق جنوب جهانی نشان می‌دهند بی‌تابیتی می‌تواند به استرس، بیگانگی و آسیب روانی دائمی برای کودکان و نسل‌های بعدی منجر شود (آلرتون، ۲۰۱۴؛ البرازی، ۲۰۱۳؛ واریا و چیکادزی، ۲۰۲۳؛ جانفه، ۲۰۲۰). این مطالعات همچنین نشان می‌دهند بی‌تابیتی اغلب ناشی از تبعیض‌های قانونی، محدودیت در انتقال تابعیت از سوی مادران، جابه‌جایی تاریخی و تطابق نداشتن قوانین ملی با استانداردهای بین‌المللی است (استرود و خانا، ۲۰۲۱).

همه مطالعات بر تأثیر قوانین ملی و خلأهای قانونی در ایجاد و تداوم بی‌تابیتی، پیامدهای اجتماعی و روانی بی‌تابیتی، از جمله محرومیت از حقوق اساسی، احساس بیگانگی و آسیب روانی، تبعیض جنسیتی و محدودیت‌های مرتبط با مادران (که انتقال تابعیت به فرزندان را محدود می‌کند) و استفاده از روش‌های کیفی، مصاحبه‌های میدانی و تحلیل محتوا برای درک تجربه واقعی افراد بی‌تابیت توافق دارند. برخی مطالعات (تورکی، ۲۰۱۴؛ هزارجریبی و حامد، ۱۳۹۷) بیشتر بر ابعاد حقوقی و قانونی در ایران تمرکز کرده‌اند؛ درحالی‌که دیگر پژوهش‌ها (جانفه، ۲۰۲۰؛ واریا و چیکادزی، ۲۰۲۳) بر ابعاد تاریخی، سیاسی و روانی بی‌تابیتی در سطح بین‌المللی تأکید کرده‌اند؛ همچنین برخی مطالعات (آلرتون، ۲۰۱۴)، درباره تجربه کودکان مهاجر و خانواده‌های آن‌ها نشان می‌دهد حتی در صورت امکان دریافت تابعیت، خانواده‌ها به دلیل اعتماد نداشتن به سیستم‌ها یا انتظار طولانی، عمداً بدون مدارک رسمی باقی می‌مانند. رویکردهای نظری مطالعات نیز متفاوت است؛ برخی از پژوهش‌ها از نظریه مبنایی و کیفی استفاده کرده‌اند (طالبی و ملکوتی، ۱۳۹۲) و برخی دیگر از تحلیل تاریخی و سیاسی (جانفه، ۲۰۲۰).

به‌طور کلی، این مجموعه مطالعات نشان می‌دهد بی‌تابیتی پدیده‌ای چندوجهی، ساختاری و میان‌نسلی است که هم ابعاد قانونی و حکمرانی و هم پیامدهای روانی و اجتماعی را شامل می‌شود، اما همه آن‌ها تأکید می‌کنند که برای کاهش بی‌تابیتی، علاوه بر اصلاح قوانین ملی، تقویت ثبت هویت، سیاست‌گذاری اجتماعی، حمایت روانی و اقدامات پیشگیرانه بین‌المللی ضروری است.

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر با هدف بررسی تجربه زیسته افراد بدون شناسنامه و بی‌تابعیت در زمستان ۱۴۰۴ در شهر مشهد صورت گرفت. برای دستیابی به فهم عمیق و جامع از زندگی روزمره و چالش‌های این افراد از روش تحقیق کیفی و به‌طور ویژه رویکرد پدیدارشناسی اجتماعی^۱ استفاده شد؛ زیرا این روش، با تأکید بر تجربه زیسته و معنایی که افراد به زندگی خود نسبت می‌دهند، امکان تحلیل عمیق تجربه‌های انسانی در زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی را فراهم می‌کند؛ علاوه بر این، رویکرد مدنظر به پژوهشگر اجازه می‌دهد دیدگاه‌های شرکت‌کنندگان را از تجربه‌هایشان درک کند و به تحلیل پیچیدگی‌های زیست اجتماعی افراد بپردازد.

جامعه آماری این پژوهش شامل افراد بدون شناسنامه و بی‌تابعیت در شهر مشهد بود که به نقل از مدیرکل امور اتباع و مهاجرین استان خراسان رضوی در سال ۱۴۰۰ حدود ۲۰ هزار نفر هستند (تبریزی و همکاران، ۱۴۰۳: ۵۰۱). از سوی دیگر، با توجه به محدودیت دسترسی به دلیل ترس از افشای نداشتن تابعیت، انتخاب مشارکت‌کنندگان به روش هدفمند^۲ صورت گرفت؛ درحالی‌که نمونه‌گیری هدفمند در پژوهش‌های کیفی، به‌ویژه در مطالعات پدیدارشناسی، این امکان را فراهم می‌کند که شرکت‌کنندگانی انتخاب شوند که تجربه‌های مرتبط و غنی از پدیده مورد مطالعه دارند و می‌توانند اطلاعات عمیق و تفصیلی ارائه دهند. فرایند انتخاب مشارکت‌کنندگان براساس معیارهایی از قبیل سن (۲۰ سال بالا)، جنسیت (هر دو جنس)، وضعیت خانوادگی (دارای خانواده) و مدت‌زمان زندگی بدون مدارک هویتی (بیشتر از ده سال) تا رسیدن به اشباع نظری^۳ ادامه یافت. با پایان یافتن مصاحبه شانزدهم اطلاعات جدید یا تمایز قابل‌توجهی به‌دست نیامد و تکرار مفاهیم به‌وضوح مشاهده شد.

جدول ۱. مشخصات جمعیت‌شناختی مشارکت‌کنندگان

ردیف	سکونت منطقه	تحصیلات	شغل	سن	جنسیت	کد
۱	کال زرکش	دیپلم	کارگر	۶۴	مؤنث	I
۲	نودره	کارشناسی	کارمند	۵۸	مذکر	II
۳	حصارک	دیپلم	راننده	۴۵	مؤنث	III
۴	کال زرکش	ابتدایی	کارگر	۶۶	مذکر	IV

1. Social Phenomenology
2. Purposive Sampling
3. Theoretical Saturation

ردیف	سکونت منطقه	تحصیلات	شغل	سن	جنسیت	کد
۵	نودره	کارشناسی	فروشنده	۵۵	مؤنث	V
۶	حصارک	ابتدایی	کارگر	۴۶	مذکر	VI
۷	کال زرکش	دیپلم	کارگر	۵۷	مؤنث	VII
۸	نودره	سیکل	نقاش	۴۵	مذکر	VIII
۹	نودره	دیپلم	روحانی	۶۹	مؤنث	IX
۱۰	کال زرکش	سیکل	کارگر	۵۱	مذکر	X
۱۱	نودره	دیپلم	فروشنده	۴۵	مؤنث	XI
۱۲	حصارک	سیکل	کارگر	۶۰	مذکر	XII
۱۳	کال زرکش	سیکل	کارگر	۵۵	مؤنث	XIII
۱۴	حصارک	بی سواد	کارگر	۳۵	مذکر	XIV
۱۵	نودره	دیپلم	راننده	۶۲	مؤنث	XV
۱۶	نودره	فوق دیپلم	کارمند	۴۵	مذکر	XVI

به منظور گردآوری داده‌ها نیز از مصاحبه‌ای نیمه ساختاریافته^۱ استفاده شد؛ زیرا این نوع مصاحبه به پژوهشگر امکان می‌دهد چارچوب کلی سؤالات ازپیش تعیین شده داشته باشد، اما درعین حال انعطاف‌پذیری لازم برای دنبال کردن مسیرهای نوظهور و پاسخ‌های غیرمنتظره شرکت‌کنندگان را نیز فراهم کند. استفاده از این نوع مصاحبه، به‌ویژه در مطالعات مربوط به گروه‌های آسیب‌پذیر، این امکان را می‌دهد تا تجربه زیسته و روایت آزاد اشخاص با جزئیات و غنای بیشتری ثبت شوند. پرسش‌های مصاحبه براساس موضوعات اصلی پژوهش طراحی شد؛ از جمله تجربه زندگی روزمره بدون شناسنامه، دسترسی به خدمات اجتماعی و اقتصادی، تعاملات اجتماعی و تأثیر بی‌تابیتی بر سلامت روان و هویت فردی؛ درحالی‌که در طول مصاحبه، پژوهشگران تلاش کردند محیطی امن و اعتمادساز ایجاد کنند تا شرکت‌کنندگان بتوانند صریح و آزادانه تجربه‌های خود را بازگو کنند.

در مرحله بعد، تحلیل داده‌ها براساس پدیدارشناسی انجام شد؛ بنابراین در این پژوهش نیز با دقت و به‌شکلی نظام‌مند داده‌های مربوط به مفاهیم و تم‌های اصلی مصاحبه‌ها استخراج شد. در

ابتدا، مصاحبه‌ها به رونوشت کاملی درآمد و سپس فهم دقیق بافت و معنای پاسخ شرکت‌کنندگان با مطالعه آنان حاصل شد. گام بعدی کدگذاری باز بود که در آن جملات و بخش‌های کلیدی متن براساس محتوای مفهومی برچسب‌گذاری شدند. در مرتبه بعد، کدها به تم‌های اولیه سازمان‌دهی شدند و ارتباط میان آن‌ها شناسایی شد. در نهایت، با بازنگری تم‌ها و بررسی سازگاری آن‌ها با داده‌ها تم‌های نهایی استخراج شدند که بیانگر الگوها و تجربه‌های مشترک شرکت‌کنندگان بودند. استفاده از روش چارمز، به ما این امکان را داد تا به‌صورت نظام‌مند به تحلیل داده‌های کیفی بپردازیم و یافته‌ها را با دقت و شفافیت علمی ارائه کنیم. از سوی دیگر، با توجه به حساسیت موضوع پژوهش و وضعیت آسیب‌پذیری مشارکت‌کنندگان تلاش شد تا حداکثر کدهای اخلاقی (اصول اعلامیه هلسینکی^۱ در پژوهش با شرکت‌کنندگان انسانی مصوب اکتبر ۲۰۲۴) به دقت رعایت شود؛ برای مثال قبل از مصاحبه، رضایت آگاهانه کتبی از تمامی شرکت‌کنندگان دریافت و به آنان اطمینان داده شد که مشارکتشان اختیاری است و می‌توانند در هر مرحله از پژوهش از ادامه همکاری صرف‌نظر کنند؛ همچنین، تمام اطلاعات شخصی و هویتی شرکت‌کنندگان محرمانه نگه داشته و در گزارش نهایی هیچ‌گونه اطلاعات شناسایی‌کننده‌ای منتشر نشد؛ درحالی‌که سعی شد مصاحبه‌ها در محیطی امن و محرمانه انجام شود و پژوهشگر حساسیت‌های فرهنگی و اجتماعی شرکت‌کنندگان را به‌طور کامل مدنظر قرار دهد.

محدود بودن تعداد شرکت‌کنندگان و تمرکز بر شهر مشهد ممکن است امکان تعمیم‌یافته‌ها به سایر مناطق کشور را محدود کند؛ علاوه بر این، در روند انتخاب مشارکت‌کنندگان، دسترسی به افراد بدون شناسنامه به دلیل ترس از افشای وضعیت قانونی و اجتماعی آن‌ها چالش‌برانگیز بود؛ هرچند استفاده از نمونه‌گیری هدفمند و مصاحبه نیمه‌ساختاریافته این امکان را داد تا تحقیق به عمیق‌ترین سطح از تجربه زیسته مشارکت‌کنندگان دست یابد و بینشی معتبر و غنی درباره زندگی روزمره و چالش‌های افراد بی‌تابعیت کسب کند.

یافته‌های پژوهش

تحلیل داده‌های حاصل از مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با ۱۶ نفر از افراد بدون شناسنامه و بی‌تابعیت نشان می‌دهد تجربه زیسته این افراد واجد الگوهای مشترک و درعین‌حال معناداری است که در بستر زیست اجتماعی، حقوقی و روانی آنان شکل گرفته است. براساس روایت‌های مشارکت‌کنندگان بی‌تابعیتی فقط یک وضعیت اداری یا حقوقی نیست، بلکه تجربه‌ای فراگیر و

مستمر است که بر ابعاد مختلف زندگی روزمره افراد، از آموزش و اشتغال گرفته تا روابط اجتماعی، سلامت روان و احساس هویت، تأثیر می‌گذارد. کدگذاری اولیه روایت‌ها به شناسایی مجموعه‌ای از مفاهیم منجر شد که حول محورهایی چون احساس بی‌هویتی و طرد اجتماعی، ناامنی و ترس مداوم، محرومیت از خدمات و حقوق اجتماعی، محدودیت در تحقق نقش‌های فردی و خانوادگی و فرسودگی روانی سامان یافت. در ادامه، با سازمان‌دهی این کدها و بررسی روابط میان آن‌ها الگوهای اصلی تجربه زیسته مشارکت‌کنندگان استخراج و در قالب روایت‌های نمونه و کدهای تحلیلی ارائه شد.

جدول ۲. نمونه روایت مشارکت‌کنندگان

ردیف	مشارکت‌کننده	نمونه روایت
۱	I	«هر جا می‌ریم، اول از همه می‌گن شناسنامه. ما هم همون‌جا تموم می‌شیم». «اعتماد به نفس خیلی پایینه، حس می‌کنم ارزشم کمتره».
۲	II	«بزرگ‌ترین ترسم اینه که یه روز بگیرنم. هر صدای آژیر که میاد، قلبم می‌ریزه». «نه می‌تونم سفر برم، نه راحت کار کنم، نه حتی یه جا اجاره کنم. همه چی قفله».
۳	III	«یه جور زندگی تو سایه‌ست، دیده می‌شی، ولی رسمی نیستی». «همیشه به بچه‌هام می‌گم درس بخونین، ولی ته دلم می‌ترسم اونا هم مثل من بشن».
۴	IV	«دوست دارم مستقل باشم، ولی بدون مدرک هیچ کاری از دستم برنمیاد». «حتی برای ازدواج هم رد شدم، خانواده طرف گفتن آینده معلوم نیست».
۵	V	«دوست دارم مستقل باشم، ولی بدون مدرک هیچ کاری از دستم برنمیاد». «حتی برای ازدواج هم رد شدم، خانواده طرف گفتن آینده معلوم نیست».
۶	VI	«من از بچگی بدون شناسنامه بزرگ شدم؛ یعنی از همون اول فهمیدم با بقیه فرق دارم. مدرسه که می‌رفتم، هر سال یه داستان بود، آخرش هم ولم کردن، گفتن نمی‌تونی ادامه بدی». «آدم وقتی مدرک نداره، انگار وجود نداره. هر جا میری کارت می‌خوان. وقتی می‌گم ندارم، نگاهشون عوض می‌شه، انگار مجرمم».
۷	VII	«سال‌هاست تو این شهر زندگی می‌کنم، ولی هنوز غریبه‌ام». «نه می‌تونم حقمو بگیرم، نه می‌تونم اعتراض کنم».
۸	VIII	«خسته شدم از بس توضیح دادم چرا مدرک ندارم». «آرزوم اینه یه روز بتونم با خیال راحت بگم من کی‌ام».
۹	IX	«جوونی‌مو با ترس گذروندم. ترس از دیده شدن». «دلم می‌خواست دانشگاه برم، ولی فقط دلم موند».
۱۰	X	«وقتی بچه‌مو زاییدم، گفتن مدارک بیار. همون‌جا فهمیدم بدبختی از نو شروع شده». «همیشه باید دروغ بگم، اسم عوض کنم، داستان بسازم. خسته شدم از این همه

ردیف	مشارکت کننده	نمونه روایت
		پنهان کاری.»
۱۱	XI	«بچه که بودم فکر می کردم شناسنامه چیز مهمی نیست، ولی هر چی بزرگ تر شدم، دیدم همه چی به اونه.» «حتی برای یارانه هم ثبت نام نکردم؛ چون می دوستم آخرش گیر می دن.»
۱۲	XII	«بزرگ ترین ترسم اینه که یه روز بگیرنم. هر صدای آژیر که میاد، قلبم می ریزه.» «ته می توئم سفر برم، نه راحت کار کنم، نه حتی یه جا اجاره کنم. همه چی قفله.»
۱۳	XIII	«ازدواج کردم، ولی عقد رسمی نشد. همیشه حس می کنم زندگیم نصفه و نیمه ست.» «هر وقت حرف هویت می شه، ساکت می شم. نمی دونم کی ام، کجایی ام، فقط می دونم اینجام.»
۱۴	XIV	«من بچه هام بیشتر از خودم اذیت می شن. هر بار برای ثبت نام تو مدرسه دلم می لرزه که نکنه بفهمن ما شناسنامه نداریم.» «همیشه استرس دارم، حتی مریض می شم، جرئت ندارم برم بیمارستان، می ترسم سؤال پیچم کنن.»
۱۵	XV	«کارگری می کنم؛ چون مدرک ندارم، هر چی بگن باید قبول کنم. اگه حقمو بخوام، می گن برو شکایت کن، خب کجا؟» «یه عمره کار کردم، ولی هیچی به اسمم نیست. حتی یه حساب بانکی ندارم.»
۱۶	XVI	«هیچ وقت بیمه نبودم. اگه اتفاقی بیفته، باید خدا بزرگ باشه.» «یه بار پام شکست تا مدت ها کار نکردم؛ چون جرئت نداشتم برم دکتر.»

نتایج حاصل از کدگذاری اولیه روایت های مشارکت کنندگان را نشان می دهد. در این مرحله از تحلیل، داده های به دست آمده از مصاحبه ها جزء به جزء بررسی شدند و استخراج مفاهیم معنادار نیز صورت گرفت. کدهای اولیه حاصل از این فرایند بازتاب دهنده تجربه های مشترک مشارکت کنندگان در مواجهه با نداشتن شناسنامه و بی تابعیتی است و طیفی از ابعاد زیست فردی، اجتماعی، اقتصادی و روانی آنان را در بر می گیرد. همان گونه که در جدول مشاهده می شود، روایت ها به مفاهیمی چون احساس بی هویتی و طرد اجتماعی، اضطراب و ترس مداوم، محدودیت در دسترسی به خدمات آموزشی، درمانی و حمایتی، محرومیت اقتصادی و حقوقی و نگرانی درباره آینده فردی و خانوادگی رمزگذاری شده اند. این کدها، مبنای شکل گیری مفاهیم مقوله های تحلیلی در مراحل بعدی تحلیل داده ها قرار گرفتند و زمینه را برای شناسایی الگوهای غالب تجربه زیسته مشارکت کنندگان فراهم کردند.

جدول ۳. کدگذاری اولیه روایت مشارکت کنندگان

ردیف	مشارکت کننده	روایت	کد اولیه
۱	I	«من از بچگی بدون شناسنامه بزرگ شدم...» «آدم وقتی مدرک نداره، انگار وجود نداره...»	حس تفاوت با دیگران، محرومیت از آموزش حس بی هویتی و طرد اجتماعی
۲	II	«من بچه هام بیشتر از خودم اذیت می شن...» «همیشه استرس دارم...»	نگرانی برای فرزندان، ترس از افشای وضعیت اضطراب و محدودیت دسترسی به خدمات سلامت
۳	III	«کارگری می کنم...» «یه عمر کار کردم...»	استثمار در کار، محدودیت قانونی محرومیت اقتصادی و نداشتن مالکیت رسمی
۴	IV	«ازدواج کردم، ولی عقد رسمی نشد...» «هر وقت حرف هویت می شه...»	مشکلات در روابط قانونی، حس ناکامل بودن زندگی و سردرگمی هویتی، بی هویتی روانی
۵	V	«بزرگ ترین ترسم آینده که یه روز بگیرم...» «نه می تونم سفر برم...»	ترس از پیگرد قانونی، ناامنی و محدودیت جابه جایی و استقلال
۶	VI	«بچه که بودم، فکر می کردم شناسنامه مهم نیست...» «حتی برای یارانه هم ثبت نام نکردم...»	آگاهی تدریجی از اهمیت شناسنامه محرومیت از خدمات اجتماعی و ترس از افشا
۷	VII	«دوستام همه پیشرفت کردن...» «گاهی حس می کنم آینده ندارم...»	احساس عقب ماندگی، محدودیت اجتماعی ناامیدی و نداشتن چشم انداز زندگی
۸	VIII	«وقتی بچه مو زاییدم...» «همیشه باید دروغ بگم...»	مشکلات در خدمات سلامت، تبعیض قانونی پنهان کاری و اضطراب اجتماعی
۹	IX	«هیچ وقت بیمه نبودم...» «یه بار پام شکست...»	محرومیت از خدمات بیمه ای، آسیب پذیری و محدودیت دسترسی به مراقبت های پزشکی
۱۰	X	«جوونیمو با ترس گذروندم...» «دلیم می خواست دانشگاه برم...»	اضطراب اجتماعی، ترس از دیده شدن محدودیت آموزشی و سرکوب آرزوها
۱۱	XI	«سنم بالا رفته...» «آدم بی هویت، پیر می شه...»	محرومیت طولانی مدت، نداشتن امنیت، بی هویتی و تداوم محرومیت
۱۲	XII	«هر جا می ریم، اول از همه می گن شناسنامه...» «اعتماد به نفس خیلی پایینه...»	طرد اجتماعی، انگ اجتماعی کاهش عزت نفس و آسیب روانی
۱۳	XIII	«دوست دارم مستقل باشم...»	محدودیت استقلال، محرومیت قانونی

ردیف	مشارکت کننده	روایت	کد اولیه
۱۴	XIV	«حتی برای ازدواج هم رد شدم...» «سال‌هاست تو این شهر زندگی می‌کنم...» «نه می‌تونم حقمو بگیرم...»	محرومیت اجتماعی و تبعیض هویتی بیگانگی، حس غربی نداشتن قدرت قانونی و محرومیت حقوقی
۱۵	XV	«به جور زندگی تو سایه‌ست...» «همیشه به بچه‌هام می‌گم درس بخون...»	زندگی مخفی، دیده شدن ناقص، نگرانی برای نسل بعد و ترس از تکرار تجربه
۱۶	XVI	«خسته شدم از بس توضیح دادم...» «آرزوم آینه که یه روز بتونم...»	فرسودگی روانی، تکرار اضطراب اجتماعی، آرزوی داشتن هویت و خواستار پذیرفته شدن

براساس کدگذاری اولیه از روایت‌های ۱۶ مشارکت‌کننده می‌توان تم‌های نهایی (Final Themes) را استخراج کرد و در قالب جدولی منسجم برای بخش «یافته‌ها» ارائه داد. جدول ۴ کاملاً با منطق گراند تئوری چارمز و تحلیل کیفی هم‌خوان است و می‌توان آن را مستقیم در مقاله درج کرد.

جدول ۴. تم‌های نهایی استخراج شده از تجربه زیسته مشارکت‌کنندگان

ردیف	تم نهایی	توصیف تم	نمونه مفاهیم و کدهای مرتبط
۱	زیست در وضعیت بی‌هویتی و طرد اجتماعی	تجربه نداشتن شناسنامه به‌مثابه نداشتن هویت رسمی و اجتماعی، که به احساس نامرئی بودن، طردشدگی و کاهش عزت‌نفس منجر می‌شود.	حس بی‌هویتی، طرد اجتماعی، انگ اجتماعی، کاهش عزت‌نفس و سردرگمی هویتی
۲	ناامنی دائمی و ترس از افشا	زیست مداوم در شرایط ترس و اضطراب ناشی از احتمال شناسایی و بازداشت یا محرومیت بیشتر از حقوق اجتماعی	ترس از پیگرد قانونی، ترس از دیده شدن، اضطراب اجتماعی و ناامنی روانی
۳	محرومیت ساختاری از حقوق و خدمات اجتماعی	ناتوانی در دسترسی به آموزش، سلامت، بیمه، یارانه و سایر خدمات عمومی به‌دلیل نداشتن مدارک هویتی	محرومیت آموزشی، محدودیت خدمات سلامت، نداشتن بیمه و محرومیت از خدمات اجتماعی
۴	حاشیه‌نشینی اقتصادی و شغلی	حضور در بازار کار غیررسمی، نداشتن امنیت شغلی، ناتوانی در مطالبه حقوق و نداشتن مالکیت یا پشتوانه اقتصادی	کار روزمزد، استثمار کاری، نداشتن حساب بانکی و محرومیت اقتصادی
۵	اختلال در تحقق نقش‌های اجتماعی و خانوادگی	ناتوانی در ازدواج رسمی، ثبت تولد فرزندان و ایفای نقش شهروندی و خانوادگی به‌شکل قانونی و پایدار	مشکلات ازدواج رسمی، نگرانی برای فرزندان و اختلال در نقش خانوادگی

ردیف	تم نهایی	توصیف تم	نمونه مفاهیم و کدهای مرتبط
۶	زیست پنهان و راهبردهای بقا	استفاده از پنهان کاری، دروغ گویی و تغییر هویت به منزله راهبردی برای ادامه زندگی در جامعه	زندگی مخفی، پنهان کاری، تغییر نام و روایت و سازوکارهای بقا
۷	فرسودگی روانی و فقدان چشم انداز آینده	تجربه ناامیدی مزمن، احساس رکود زندگی و نبود افق روشن برای آینده فردی و نسلی	ناامیدی، احساس عقب ماندگی، فرسودگی روانی و ترس از تکرار تجربه در نسل بعد
۸	آرزوی به رسمیت شناخته شدن و داشتن هویت	میل عمیق به برخورداری از هویت رسمی، پذیرفته شدن اجتماعی و امکان «بودن» بدون ترس	آرزوی هویت، خواستار پذیرفته شدن و میل به دیده شدن رسمی

بحث

براساس یافته‌های این پژوهش، بی‌تابیتی و نداشتن مدارک هویتی وضعیت حقوقی یا اداری در تجربه زیسته مشارکت‌کنندگان نیست، بلکه وضعیت اجتماعی فراگیری است که تمام ساحت‌های زندگی فردی، اجتماعی و روانی آنان را دربرمی‌گیرد. روایت‌ها نشان می‌دهند که شناسنامه در منطق نهادی دولت مدرن، نه تنها ابزار شناسایی فرد، بلکه شرط بنیادی امکان «زیستن اجتماعی»، «دیده شدن» و «به رسمیت شناخته شدن» است؛ به طوری که در نبود این سند، فرد نه فقط از حقوق قانونی، بلکه از امکان تعریف شدن به منزله سوژه اجتماعی محروم می‌شود. از این منظر، افراد در وضعیتی قرار می‌گیرند که می‌توان آن را نوعی تعلیق اجتماعی یا زیست آستانه‌ای دانست؛ وضعیتی که در آن فرد نه به طور کامل درون جامعه است و نه بیرون از آن، بلکه در مرزهای نامطمئن شهروندی، تعلق و حقوق معلق می‌ماند.

یکی از محوری‌ترین تم‌های به دست آمده در این پژوهش احساس بی‌هویتی و طرد اجتماعی است. مشارکت‌کنندگان بارها تجربه کرده‌اند نبود شناسنامه آنان را به «نامرئی‌های رسمی» بدل کرده است. این افراد حضور فیزیکی دارند، کار می‌کنند، خانواده تشکیل می‌دهند و در جامعه زندگی می‌کنند، اما در نظم اداری و نهادی به رسمیت شناخته نمی‌شوند. این وضعیت را می‌توان در پرتو تحلیل هانا آرنت از مفهوم «حق داشتن حقوق» فهم کرد. آرنت (۱۴۰۰) تأکید می‌کند حقوق بشر تنها در چارچوب تعلق به اجتماع سیاسی معنادار می‌شود. انسان بدون تابعیت نیز پیش از آنکه از حقوق خاص محروم شود، از امکان ادعای حقوق محروم می‌شود. یافته‌های این پژوهش نیز همین وضعیت را بازتاب می‌دهند؛ جایی که فرد بی‌شناسنامه، نه به دلیل کنش یا تخلف، بلکه فقط به سبب نداشتن سند، از دایره انسان‌های قابل شناسایی خارج می‌شود و هویت او به سطحی تقلیل می‌یابد که فقط از خلال مدارک رسمی معنا پیدا می‌کند.

تم ناامنی و ترس مداوم یکی دیگر از ابعاد برجسته تجربه زیسته مشارکت‌کنندگان این پژوهش بود. ترس از بازداشت، افشای وضعیت، طرد از خدمات عمومی، ناتوانی در اجاره مسکن یا اشتغال غیررسمی زیست روزمره آنان را به زیستی محتاطانه، پنهان‌کارانه و فرساینده تبدیل کرده است. این وضعیت را می‌توان با ادبیات بین‌المللی مربوط به بی‌تابیتی و «زیست در سایه» پیوند داد؛ پژوهش‌هایی که نشان می‌دهند ناامنی حقوقی مزمن به اضطراب پایدار، کاهش احساس کنترل بر زندگی و فرسودگی روانی می‌انجامد (هزارجریبی و حامد، ۱۳۹۷: ۲۲۱). در این معنا، بی‌تابیتی نه وضعیتی موقتی یا گذرا، بلکه تجربه‌ای مزمن است که فرد را در چرخه‌ای از ترس، سکوت و احتیاط دائمی گرفتار می‌کند و امکان کنشگری فعال اجتماعی را از او می‌گیرد.

از سوی دیگر، تم محرومیت از خدمات و حقوق اجتماعی نشان می‌دهد نداشتن شناسنامه چگونه به صورت ساختاری دسترسی به آموزش، اشتغال رسمی، خدمات بانکی، مراقبت‌های درمانی و حمایت‌های اجتماعی را مسدود می‌کند. این یافته را می‌توان در چارچوب نظریه تابعت اجتماعی آرتون تحلیل کرد؛ زیرا آرتون (۲۰۱۴) شهروندی را مجموعه‌ای از حقوق مدنی، سیاسی و اجتماعی می‌داند که بدون تحقق هم‌زمان آن‌ها، مشارکت کامل فرد در جامعه ممکن نیست. مشارکت‌کنندگان این پژوهش نیز از هر سه سطح این حقوق محروم بودند. آن‌ها نه حق مدنی مؤثر برای شکایت و مالکیت دارند و نه حقوق سیاسی؛ همچنین، از حقوق اجتماعی همچون آموزش و تأمین اجتماعی بهره‌مند نمی‌شوند. این وضعیت را می‌توان نوعی شهروندی منفی یا «بی‌شهری» دانست که در آن فرد در جامعه حضور دارد، اما از سازوکارهای رسمی شمول کنار گذاشته شده است؛ بدین ترتیب، تابعت نه به مثابه وضعیت خنثای حقوقی، بلکه به منزله سازوکاری فعال برای شمول یا طرد اجتماعی عمل می‌کند.

تم محدودیت در تحقق نقش‌های فردی و خانوادگی نشان می‌دهد پیامدهای بی‌تابیتی فراتر از فرد است و ابعاد میان‌نسلی دارد. ناتوانی در ازدواج رسمی و ثبت تولد فرزندان یا تضمین آینده آنان، احساس ناتوانی، شرم و بی‌افقی را میان مشارکت‌کنندگان تشدید کرده است. این یافته با تحلیل‌هایی هم‌راستاست که بی‌تابیتی را نه وضعیتی فردی، بلکه مسئله‌ای ساختاری و بازتولیدشونده می‌دانند که می‌تواند فقر، طرد و ناامنی را به نسل‌های بعد منتقل کند (تورکی، ۲۰۱۴). در این معنا، بی‌تابیتی به چرخه‌ای تبدیل می‌شود که خروج از آن برای فرد و خانواده‌اش به شدت دشوار است.

درمجموع، یافته‌های این پژوهش از مفهوم «دیگری آستانه‌ای» (سلطانی و همکاران،

۱۳۹۷) حمایت می‌کند؛ مفهومی که نشان می‌دهد افراد بدون شناسنامه نه «دیگری» به معنای کلاسیک آن (سوژه‌ای با تفاوت فرهنگی یا هویتی درون جامعه)، بلکه سوژه‌هایی مرزی‌اند که مسئله اصلی آن‌ها نه شنیده شدن صدا یا به رسمیت‌شناسی تفاوت، بلکه امکان ورود به جامعه و شناسایی شدن در جایگاه انسان اجتماعی است. این وضعیت آستانه‌ای بسیاری از مفاهیم رایج در نظریه‌های دیگری، تفاوت و حتی به رسمیت‌شناسی^۱ را ناکافی می‌کند و نشان می‌دهد پیش از هر گفت‌وگویی درباره تفاوت باید از امکان «وجود رسمی» سخن گفت؛ از این‌رو، یافته‌های پژوهش حاضر ضرورت بازاندیشی در زبان نظری جامعه‌شناسی و سیاست‌گذاری اجتماعی را برجسته می‌کند؛ زبانی که بتواند این اشکال مرزی و نادیده گرفته شده از زیست اجتماعی را نه امری استثناء، بلکه بخشی از واقعیت اجتماعی معاصر بداند.

نتیجه‌گیری

براساس یافته‌های پژوهش حاضر بی‌تابیتی و نداشتن شناسنامه به هیچ وجه وضعیتی حقوقی یا خلأ اداری در تجربه زیسته مشارکت‌کنندگان نیست، بلکه نوعی وضعیت اجتماعی فراگیر و همه‌جانبه است که تمام فضای زندگی فردی، خانوادگی و جمعی آنان را دربرمی‌گیرد. روایت‌های مشارکت‌کنندگان به روشنی نشان می‌دهد شناسنامه در منطق نهادی دولت مدرن نه فقط ابزار شناسایی، بلکه شرط بنیادین امکان زیستن، دیده شدن و به رسمیت شناخته شدن به منزله «انسان اجتماعی» است. این یافته با تحلیل‌های انتقادی درباره نقش اسناد هویتی در دولت-ملت مدرن همخوانی دارد؛ جایی که انسان نه از خلال کنش و گفتار، بلکه از طریق مدارک رسمی شناسایی می‌شود و اعتبار می‌یابد (آرنت، ۱۴۰۰).

در این چارچوب، می‌توان وضعیت افراد بدون شناسنامه را نوعی «تعلیق اجتماعی» یا زیست آستانه‌ای دانست؛ وضعیتی که فرد نه به‌طور کامل درون جامعه قرار دارد و نه به‌تمامی بیرون از آن است، بلکه در مرزهای نامطمئن شهروندی، حقوق و تعلق اجتماعی معلق می‌ماند. این وضعیت مرزی همان چیزی است که در این پژوهش از آن با مفهوم «دیگری آستانه‌ای» یاد شده است که فراتر از صورت‌بندی‌های کلاسیک «دیگری» در نظریه‌های اجتماعی قرار می‌گیرد.

یکی از محوری‌ترین تم‌های استخراج‌شده احساس بی‌هویتی و طرد اجتماعی است. مشارکت‌کنندگان بارها به این تجربه اشاره کرده‌اند که در مواجهه با نهادهای رسمی و حتی در تعاملات روزمره، نبود شناسنامه آنان را به افرادی «نامرئی» بدل کرده است؛ البته نه به این معنا

که حضور ندارند، به این معنا که حضورشان از سوی نظم اداری و حقوقی به رسمیت شناخته نمی‌شود. این یافته را می‌توان در پرتو مفهوم «حق داشتن حقوق» هانا آرنست تحلیل کرد. آرنست نشان می‌دهد حقوق انسانی تنها در چارچوب عضویت در اجتماع سیاسی مشخص معنا و قابلیت تحقق می‌یابد. فردی که این عضویت را ندارد امکان مطالبه حقوق را از دست می‌دهد (آرنست، ۱۴۰۰). در این معنا، فرد بی‌شناسنامه نه به دلیل کنش، گفتار یا حتی تخلف، بلکه فقط به خاطر نداشتن یک سند از دایره انسان‌های «قابل شناسایی» خارج می‌شود.

تم ناامنی و ترس مداوم یکی دیگر از ابعاد برجسته تجربه زیسته مشارکت‌کنندگان این پژوهش بود. ترس از بازداشت، طرد، ناتوانی در تردد آزادانه، اجاره مسکن یا اشتغال زیست روزمره آنان را به زیستی در «سایه» بدل کرده است. این یافته‌ها با پژوهش‌های بین‌المللی درباره پیامدهای روانی بی‌تابی هم‌راستا است که نشان می‌دهند بی‌تابی به تولید اضطراب مزمن، فرسودگی روانی و احساس ناامنی وجودی می‌انجامد (واریا و چیکادزی، ۲۰۲۳). در این معنا، بی‌تابی نه وضعیتی گذرا، بلکه تجربه‌ای پایدار و فرساینده است که فرد را در چرخه‌ای از احتیاط دائمی و خودپنهان‌سازی گرفتار می‌کند.

از سوی دیگر، محرومیت از خدمات و حقوق اجتماعی نشان می‌دهد نداشتن شناسنامه چگونه دسترسی به آموزش، اشتغال رسمی، خدمات بانکی، درمان و حتی امکان برنامه‌ریزی برای آینده را مسدود می‌کند. این وضعیت را می‌توان در چارچوب نظریه تابعت اجتماعی تحلیل کرد. از این رویکرد، شهروندی مجموعه‌ای از حقوق مدنی، سیاسی و اجتماعی است و نبود هریک از این سطوح به تضعیف تعلق اجتماعی فرد می‌انجامد. یافته‌های این پژوهش نیز نشان می‌دهد مشارکت‌کنندگان از تمام این سطوح محروم‌اند و در نتیجه در وضعیتی از «بی‌شهري» قرار می‌گیرند؛ وضعیتی که در آن فرد نه تنها از حقوق رسمی بلکه از امکان مشارکت مؤثر در زندگی اجتماعی نیز محروم است.

در مجموع، براساس یافته‌های این پژوهش، صورت‌بندی‌های رایج نظری درباره «دیگری» به‌ویژه آن گونه که در اندیشه باختین و مید مطرح شده‌اند برای تبیین وضعیت افراد بدون شناسنامه کفایت ندارند. «دیگری» در این نظریه‌ها، همواره درون جامعه قرار دارد و مسئله اصلی‌اش تفاوت صدا، جهان‌بینی یا معناست؛ حال آنکه «دیگری آستانه‌ای» پیش از آنکه مسئله‌اش شنیده شدن صدا باشد، با مسئله بنیادی‌تری مواجه است: امکان ورود به جامعه و به رسمیت شناخته شدن در جایگاه انسان. این تمایز ضرورت بازاندیشی در زبان نظری جامعه‌شناسی و توسعه مفاهیمی متناسب با این وضعیت مرزی را برجسته می‌کند.

قدردانی

محققان مراتب سپاس و قدردانی خود را از مسئولان و کارکنان محترم کتابخانه دانشگاه ملی و همچنین کتابخانه دانشگاه تربیت مدرس ابراز می‌کنند که با فراهم کردن منابع علمی، دسترسی مناسب به پایگاه‌های اطلاعاتی و همکاری دلسوزانه، نقش مؤثری در پیشبرد این پژوهش ایفا کردند؛ همچنین، از اداره کل امور اتباع و مهاجرین استان خراسان رضوی صمیمانه قدردانی می‌شود که با همکاری و مساعدت‌های لازم امکان دسترسی به اطلاعات و زمینه‌های مورد نیاز برای انجام این تحقیق را فراهم کردند.

منابع

- الیاس، ن. (۱۹۹۷). جامعه‌شناسی چیست؟ ترجمه غلامرضا خدیوی. تهران: جامعه‌شناسان. <https://www.gisoom.com/book/1934856>
- آدورنو، ت. (۱۹۶۸). مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی. ترجمه سارا رفیعی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ هنر و ارتباطات. <https://www.iranketab.ir/book/71388>
- آرنت، ه. (۱۹۵۸). وضع بشر. ترجمه مسعود علیا، ۱۴۰۰، تهران: ققنوس. <https://www.iranketab.ir/book/1159>
- باختین، م. (۱۹۷۵). تخیل مکالمه‌ای جستارهایی دربارهٔ رمان. ترجمه رؤیا پورآذر. تهران: نی. <https://www.iranketab.ir/book/11519>
- باومن، ز. (۱۹۸۹). مدرنیته و یهودی‌کشی. ترجمه حسن حسینی کلجاهی. تهران: جامعه‌شناسان. <https://dailywords.ir/product>
- تبریزی، س.، تبریزی کاهو، غ.، و برقی، ص. (۱۴۰۴). ادراک نشانه‌شناسی جنسیتی کودکان پیش‌دبستانی از دیوارنگاره‌ها و المان‌های شهری (نمونه موردی: شهر مشهد). پژوهش‌های فضا و مکان در شهر، ۹ (۳۶)، ۸۳-۱۰۱. <https://doi.org/10.22034/jspr.2025.2071088.1164>
- تبریزی، س.، تبریزی کاهو، غ.، و برومند محمودآبادی، م. (۱۴۰۳). بررسی پدیدارنگاری حمایت اجتماعی در زنان سرپرست خانوار. زن در توسعه و سیاست، ۲۲ (۲)، ۴۸۷-۵۰۹. <https://doi.org/10.22059/jwdp.2024.364022.1008371>
- سپاهی، ع. (۱۳۹۶). ریشه‌یابی مخالفت مردم بلوچستان با اجرای قانون سجل احوال در دورهٔ پهلوی اول. تحقیقات تاریخ اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۷ (۲)، ۲۱۷-۲۳۴. <https://doi.org/10.30465/shc.2018.3042.234-217>
- سلطانی، ا.، نقدی، ا.، و سبزه‌ای، م. (۱۴۰۳). جامعه‌شناسی و نسبت آن با دیگری (بی‌شناسنامه‌ها در مقام دیگری). جامعه‌شناسی ایران، ۲۵ (۲)، ۸۹-۱۰۸. <https://doi.org/10.22034/jsi.2025.2031697.1722>
- طالبی، ا.، و ملکوتی، م. (۱۳۹۳). مسئلهٔ هویت در کودکان بدون شناسنامه. برنامه‌ریزی رفاه و توسعهٔ اجتماعی، ۵ (۱۸)، ۳۵-۶۳. <https://doi.org/10.22054/qjsd.2014.379>

- نوربرت، ا. (۱۹۷۰). چستی جامعه‌شناسی. ترجمه غلامرضا خدیوی. تهران: جامعه‌شناسان. <https://www.gisoom.com/book/1934856>
- هزارجریبی، ج.، و حامد، م. (۱۳۹۷). هویت قانونی و کودکان بدون شناسنامه. بررسی مسائل اجتماعی ایران، ۹ (۱)، ۲۱۳-۲۲۹. <https://doi: 10.22059/ijsp.2018.65907.229-213>
- Albarazi, Z. (2013). The Stateless Syrians. Report of the Middle East and North Africa Nationality and Statelessness Research Project, 1-34. <https://www.refworld.org/reference/countryrep/tsp/2013/en/96365>
- Allerton, C (2014) Statelessness and the lives of the children of migrants in Sabah, East Malaysia. Tilburg Law Review. Journal of International and European Law, 19 (1-2), 26-34. <https://www.google.com/search?q=Allerton%2C+C+2014>
- Canefe, N. (2020). Statelessness as a Permanent State: Challenges to the Human Security Paradigm. Journal of Conflict Transformation and Security, 8(1), 1-22. <https://ojs.uva.br/index.php/revista-aquila/article/view/593>
- Strode, M., & Khanna, M. (2021). Improving Official Statistics on Stateless People: Challenges, Solutions, and the Road Ahead. Statistical Journal of the IAOS, 37(4), 1087-1101. <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.3233/SJI-210878>
- Tucker, J. (2014). Exploring Statelessness and Nationality in Iran. Social Science Research Network. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2441850
- Warria, A., & Chikadzi, V. (2023). Statelessness, Trauma and Mental Wellbeing: Implications for Practice, Research, and Advocacy. African Human Mobility Review, 8(3), 144-161. <https://epubs.ac.za/index.php/ahmr/article/view/1135>
- Arendt, H. (1958). The Human Condition. Translated by Masoud Alia, 2021. Tehran: Ghoghhus. (In Persian) <https://www.iranketab.ir/book/1159>
- Bakhtin, M. (1975). The Dialogic Imagination: Four Essays. Translated by Roya Pourazar, 2022. Tehran: Ney. <https://www.iranketab.ir/book/11519> (In Persian)

- Bauman, Z. (1989). *Modernity and the Holocaust*. Translated by Hassan Hosseini Koljahi, 2019. Tehran: Jame -Shenasan. <https://dailywords.ir/product> (In Persian)
- Adorno, T. W. (1968). *An Introduction to Sociology*. Translated by Saira Rafii, 2021. Tehran: Research Institute for Culture, Art and Communication. <https://www.iranketab.ir/book/71388> (In Persian)
- Elias, N. (1970). *What Is Sociology?* Translated by Gholamreza Khodiveh, 2013. Tehran: Jame-Shenasan. <https://www.gisoom.com/book/1934856> (In Persian)
- Hezarjaribi, J., & Hamed, M. (2018). Legal Identity and Children Without Birth Certificates. *Journal of Social Problems of Iran*, 9(1), 213-229. <https://doi.org/10.22059/ijsp.2018.65907> (In Persian)
- Sepahi, A., Raznahan, M. H., & Yazdany, S. (2018). Rooting of Balochistan's Opposition to the Birth Certificate Law Enforcement of the First Pahlavi Era. *Tahqiqat-e Tarikh-e Ejtemai (Social History Studies)*, 7(2), 91-116. <https://doi.org/10.30465/shc.2018.3042> (In Persian)
- Soltani, E., Naghdi, A., & Sabzehei, M. T. (2025). Sociology and its relationship with the other (ID less as the other). *Iranian Journal of Sociology*, 25(2), 89-108. <https://doi.org/10.22034/jsi.2025.2031697.1722> (In Persian)
- Tabrizi, S., Tabrizikahou, G., & Barghi, S. (2025). The Semiotic Perception of Gender Representation among Preschool Children in Urban Murals and Public Elements: A Case Study of Mashhad City. *Journal of Urban Studies on Space and Place*, 9(36), 83-101. <https://doi.org/10.22034/jspr.2025.2071088.1164> (In Persian)
- Tabrizi, S., Tabrizikahou, G., and Boroumand Mahmoudabadi, M. (2024). Phenomengraphy of Perceived Social Support in Women Heads of Households. *Woman in Development and Politics*, 22(2), 487-509. <https://doi.org/10.22059/jwdp.2024.364022.1008371> (In Persian)
- Talebi, A., & Malakoti, M. (2014). The Problem of Identity on Children Without Birth Certificate. *Social Development and Welfare Planning*, 5(18), 35-63. <https://doi.org/10.22054/qjsd.2014.379> (In Persian)